

บทที่ 2

แนวคิด ทฤษฎี และงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

ในการสำรวจองค์ความรู้ที่เกี่ยวข้องกับการวิจัย สามารถสรุปเป็นหัวข้อต่างๆ ได้ดังต่อไปนี้

1. เศรษฐศาสตร์การเมือง
 - 1.1 แนวคิดและกรอบการวิเคราะห์แบบเศรษฐศาสตร์การเมือง
 - 1.2 การวิเคราะห์ระบบความสัมพันธ์ในเศรษฐศาสตร์การเมือง
2. ทฤษฎีเศรษฐศาสตร์การเมืองว่าด้วยเกษตรกรรายย่อย
 - 2.1 ทฤษฎีมาร์กซิสต์ดั้งเดิม
 - 2.2 ทฤษฎีมาร์กซิสต์แนวใหม่ (Neo-Marxism)
3. เครือข่ายทางสังคม
 - 3.1 ความหมายของเครือข่ายทางสังคม (Social Network)
 - 3.2 ฐานคิดของแนวการศึกษาเครือข่ายทางสังคม
 - 3.3 รูปแบบของเครือข่ายทางสังคม
 - 3.4 ทฤษฎีที่เกี่ยวกับเครือข่ายทางสังคม
 - 3.5 ความสัมพันธ์เชิงแลกเปลี่ยนและเครือข่าย
 - 3.6 ประเภทของเครือข่ายทางสังคม (Type of Social Network)
 - 3.7 การสร้างเครือข่ายทางสังคม
 - 3.8 องค์ประกอบของเครือข่ายทางสังคม (Social Network Components)
 - 3.9 การวิเคราะห์เครือข่ายทางสังคม (Social Network Analysis)
 - 3.10 การวิเคราะห์เครือข่ายทางสังคมแนวเศรษฐศาสตร์การเมือง
4. งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

เศรษฐศาสตร์การเมือง

เศรษฐศาสตร์การเมืองนั้นเพิ่งปรากฏเป็นระบบความคิดที่ชัดเจนในคริสต์ศตวรรษที่ 17 ซึ่งเป็นช่วงของการต่อสู้ระหว่างทุนนิยมกับศักดินานิยมในยุโรป ผู้บุกเบิกทางทฤษฎีที่สำคัญเป็นนักเศรษฐศาสตร์ของทุนนิยมที่เรารู้จักกันดี คือ อาดัม สมิท และเดวิด ริคาร์โด

วิธีการวิเคราะห์ของนักเศรษฐศาสตร์ของทุนนิยม ที่เน้นแต่สิ่งของ และวัตถุ ภายใต้อัปเดตฐานที่ว่า มนุษย์เป็นสัตว์เศรษฐกิจ (Homo Economicus) ที่มุ่งแสวงหาผลประโยชน์ส่วนตัว

สูงที่สุดนั้น ไม่อาจทำให้เราเข้าใจสังคมได้ อีกทั้งไม่อาจทำให้เรามองเห็นความเป็นจริงทางสังคมได้ทั้งหมด

อาจกล่าวได้ว่า คาร์ล มาร์กซ์ และเฟรดเดอริก เองเงิลส์ เป็นนักคิดคนแรกๆ ที่ไม่พอใจต่อวิธีการวิเคราะห์ดังกล่าว และมีส่วนสำคัญในการลงมือปฏิบัติความคิดทางเศรษฐศาสตร์การเมืองเสียใหม่

มาในทศวรรษ 1960 เมื่อเศรษฐศาสตร์แบบเคนส์ (Keynesian Economics) เริ่มเสื่อมอิทธิพลทางความคิดลง นักคิดและนักเศรษฐศาสตร์กลุ่มหนึ่งได้หันกลับไปรื้อฟื้นแนวคิดเศรษฐศาสตร์การเมืองขึ้นมาใหม่อีกครั้ง ทั้งนี้ได้มีความพยายามพัฒนากระบวนการที่สัมพันธ์ต่อจากความคิดเศรษฐศาสตร์การเมืองที่มีมาแต่อดีต ทั้งนี้และทั้งนั้น แน่นนอนว่าเหตุปัจจัยที่สำคัญอย่างหนึ่งสืบเนื่องมาจากความไม่พอใจกับสถานภาพของเศรษฐศาสตร์ ซึ่งในที่นี้หมายถึง เศรษฐศาสตร์กระแสหลัก (Mainstream Economics) ที่ครอบงำวงวิชาการและสังคมอยู่ในขณะนั้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งต่อข้อจำกัดในทฤษฎีเศรษฐศาสตร์กระแสหลักที่ถูกสร้างขึ้นมาเป็นแบบจำลอง ที่เน้นถึงข้อสมมุติและตรรกะในการวิเคราะห์มากกว่าการคำนึงถึงข้อเท็จจริงทางสังคม ที่สำคัญกว่านั้นก็คือ การขาดการวิเคราะห์อย่างวิพากษ์ (Critical Analysis) และ โดยเฉพาะอย่างยิ่งการวิพากษ์สังคมที่ตัวเองมีชีวิตรอยู่ หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งคือ เป็นเศรษฐศาสตร์ที่ขาดความเป็นศาสตร์แห่งสังคม และในท้ายที่สุดเศรษฐศาสตร์กระแสหลักนี้ได้กลายมาเป็นอุดมการณ์อย่างหนึ่งที่ครอบงำสังคม โดยที่ทฤษฎีเศรษฐศาสตร์กระแสหลักได้กลายมาเป็นเครื่องมือที่สำคัญอย่างหนึ่งของผู้มีอำนาจในสังคมในการสร้างคำขวัญและวาทกรรมที่ก่อให้เกิดความสับสน คลุมเครือ หรือปิดบังความเป็นจริงในการวิเคราะห์การเปลี่ยนแปลงของสังคม

เศรษฐศาสตร์การเมือง คือ เศรษฐศาสตร์แบบอื่นๆ ที่ไม่ได้เป็นเศรษฐศาสตร์กระแสหลัก ซึ่งในภาษาอังกฤษจะใช้คำว่า Heterodox Economics และสำหรับวงวิชาการไทยเอง อาจเรียกเศรษฐศาสตร์การเมืองว่า เศรษฐศาสตร์กระแสรอง หรือเศรษฐศาสตร์กระแสทวน

แนวคิดและกรอบการวิเคราะห์แบบเศรษฐศาสตร์การเมือง

ปรีชา เปี่ยมพงศ์สานต์ (2523 : 46) เสนอว่า ชื่อสำนักคิดเศรษฐศาสตร์การเมืองต่างๆ ข้างต้นอาจไม่สื่อความหมายอะไรมากนักแก่เรา ดังนั้นจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องทำความเข้าใจถึงแนวคิดและกรอบการวิเคราะห์แบบเศรษฐศาสตร์การเมือง ซึ่งดูเหมือนว่าเป็นลักษณะร่วมกันของบรรดาสถาบันนักคิดเศรษฐศาสตร์การเมืองที่หลากหลายเหล่านี้

1. การวิเคราะห์แบบเศรษฐศาสตร์การเมืองเน้นที่การวิพากษ์ (Critical) เพราะการวิเคราะห์ดังกล่าวเท่ากับเป็นการปฏิเสธ หรือไม่ยอมรับต่อการอธิบายปรากฏการณ์ที่เป็นอยู่ในสังคม โดยต้องการเน้นให้มีการตั้งคำถามต่อข้อสรุปต่างๆ ที่เราได้รับตกทอดมาจากอดีต ในกระบวนการนี้

เป็นการคัดของปลอมออกจากของจริง หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า เป็นการแยกปรากฏการณ์ออกจากเนื้อแท้ ซึ่งในที่สุดแล้ว การวิพากษ์อย่างถึงที่สุดก็จะนำไปสู่ความจริงที่เป็นแก่นแท้ ที่ซ่อนเร้นอยู่เบื้องหลังของปรากฏการณ์ที่เรามองเห็น

2. การวิเคราะห์แบบเศรษฐศาสตร์การเมืองเน้นที่การวิเคราะห์แบบเป็นองค์รวม (Holistic or Totality) เพราะการวิเคราะห์นี้ไม่ได้ให้ความสำคัญหลักที่ปัจเจกชน หากแต่เน้นที่ความสัมพันธ์ทางสังคมระหว่างบุคคลต่างๆ ตัวแปรที่ใช้วิเคราะห์จึงไม่ใช่ตัวแปรนามธรรม เช่น ระดับราคา อัตราดอกเบี้ย ฯลฯ โดยจะมองที่มนุษย์เป็นหลัก ดังนั้นการศึกษาแนวเศรษฐศาสตร์การเมืองจะพยายามเน้นและให้ความสำคัญต่อการพัฒนาของสังคม ทั้งสังคมที่เป็นหน่วยรวม โดยมุ่งไปที่ความสัมพันธ์ระหว่างส่วนประกอบต่างๆ ของสังคมที่ซ้อนทับกันอยู่อย่างหลากหลาย ไม่ว่าจะเป็นด้านเศรษฐกิจ ด้านการเมือง ด้านสังคม ด้านวัฒนธรรม และด้านศาสนาและอุดมการณ์ ทั้งนี้เนื่องจากว่าปัจจัยต่างๆ ในระบบเศรษฐกิจและระบบสังคม ล้วนมีความเกี่ยวพันร้อยรัดกันเป็นระบบ ซึ่งหากเราเน้นวิเคราะห์ปัญหาเศรษฐกิจให้อยู่ในขอบเขตแคบๆ เฉพาะเรื่องเศรษฐกิจเพียงอย่างเดียว โดยไม่เชื่อมโยงไปถึงปัจจัยอื่นๆ ในสังคม เราก็อาจไม่เข้าใจระบบทั้งหมดได้ และที่สำคัญมากไปกว่านั้นก็คือ เราจะไม่สามารถอธิบายได้ว่า ทำไมปัญหาทางเศรษฐกิจหลายเรื่องจึงยังดำรงอยู่ได้ ทั้งที่ก่อให้เกิดผลกระทบต่อชีวิตของผู้คนในสังคมอย่างมากมาย

3. การวิเคราะห์แบบเศรษฐศาสตร์การเมืองเน้นที่การวิเคราะห์เชิงประวัติศาสตร์ (Historical Analysis) เพราะการวิเคราะห์เชิงประวัติศาสตร์เป็นสิ่งที่ยืนยันแก่เราได้เป็นอย่างดีว่า สังคมมีพัฒนาการ มีการเคลื่อนไหว และมีการเปลี่ยนแปลง หรือกล่าวอีกอย่างหนึ่งได้ว่า มีพลวัต (Dynamic) มิใช่สังคมที่หยุดนิ่งอยู่กับที่ (Static)

4. การวิเคราะห์แบบเศรษฐศาสตร์การเมืองเน้นวิเคราะห์ที่ความขัดแย้งและการขัดกัน (Conflict and Contradiction) การวิเคราะห์ดังกล่าวเท่ากับเป็นการปฏิเสธเรื่องความสมดุลหรือความราบเรียบของระบบสังคม หากแต่เชื่อว่า พัฒนาการของระบบสังคมนั้นเกิดจากพลังผลักดันที่มีลักษณะเกี่ยวข้องกับความขัดแย้ง และการต่อสู้ระหว่างปัจจัยที่ขัดแย้งกัน การวิเคราะห์แบบเศรษฐศาสตร์การเมืองชี้ให้เห็นอย่างชัดเจนว่า ในท่ามกลางกระบวนการพัฒนาการของระบบสังคมที่เป็นอยู่นั้น มีความขัดแย้งเกิดขึ้นในลักษณะใดบ้าง ความขัดแย้งสามารถแก้ไขได้ภายในระบบสังคมหรือไม่ หรือเป็นปัญหาในเชิงโครงสร้าง มีปัญหาอะไรบ้างที่เราไม่สามารถแก้ไขความขัดแย้งเหล่านี้ได้อีกต่อไป และทำไมพัฒนาการสังคมแบบถอนรากถอนโคนจึงเป็นสิ่งที่จำเป็น

การวิเคราะห์ระบบความสัมพันธ์ในเศรษฐศาสตร์การเมือง

ปริชา เปี่ยมพงศ์สานต์ (2523 : 47-50) ได้นำเสนอมุมมองการวิเคราะห์ไว้ 4 ประการ ดังนี้

1. การมองปรากฏการณ์อย่างเป็นระบบ

ในการวิเคราะห์ปรากฏการณ์และปัญหาเศรษฐกิจ เราจะมองปัจจัยใดปัจจัยหนึ่งอย่างโดดเดี่ยวไม่ได้เลย แนวคิดที่เกี่ยวกับเรื่อง “ความสัมพันธ์ทางสังคมในกระบวนการผลิต” ก็บ่งไว้อย่างชัดเจนว่า เศรษฐศาสตร์การเมืองไม่ได้เน้นการมองวัตถุหรือสิ่งของ หากแต่เน้นการมองความสัมพันธ์ระหว่างคนหรือระหว่างประชาชน ปรากฏการณ์ที่เราเรียกว่า สินค้า, ทุน, กำไร, ค่าเช่านา สิ่งเหล่านี้แสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ทางสังคมของประชาชน ซึ่งมีรูปแบบแตกต่างกันแล้วแต่เงื่อนไขของระบบเศรษฐกิจสังคมนั้นๆ

เมื่อเราเห็นว่า เศรษฐศาสตร์การเมืองวิเคราะห์ความสัมพันธ์ทางสังคมของประชาชน ก็ย่อมหมายความว่า การวิเคราะห์ของเราจะมีขอบเขตกว้างขวางมาก ทั้งนี้เพราะในความเป็นจริงของระบบสังคม ความสัมพันธ์ระหว่างคนกลุ่มต่างๆ จะครอบคลุมกิจกรรมหลายด้านหลายสาขา และกิจกรรมทางสังคมต่างๆ กันนี้ จะมีความเชื่อมโยงเกี่ยวพันกันอย่างแน่นแฟ้นและรวมกันเป็นระบบที่ชัดเจน เช่น ในเวลาที่เรวิเคราะห์เรื่องค่าจ้างแรงงาน เราจะไม่มองเฉพาะเรื่องอุปทานอุปสงค์ของแรงงานเท่านั้น เราจะพาดพิงไปถึงการวิเคราะห์ความสัมพันธ์ของกลุ่มต่างๆ ที่กำหนดอัตราค่าจ้างแรงงาน (ฝ่ายชนชั้นนายทุนและชนชั้นผู้ใช้แรงงาน รวมทั้งบทบาทของรัฐ) และในขั้นตอนสุดท้ายเราจะต้องมองไปที่หลักการแสวงหากำไรสูงสุด) เราจะเห็นว่า การกำหนดอัตราค่าจ้างแรงงานจะขึ้นอยู่กับเงื่อนไขของระบบเศรษฐกิจทั้งหมด การมองว่าค่าจ้างแรงงานขึ้นอยู่กับประสิทธิภาพการผลิตของแรงงานเพียงด้านเดียวนั้น จะไม่ทำให้เราเข้าใจอะไรเลย แต่ถ้าเรามองว่าค่าจ้างแรงงานถูกกำหนดโดยโครงสร้างอำนาจและกฎเศรษฐกิจทุนนิยม ซึ่งเป็นการวิเคราะห์ความสัมพันธ์ทั้งระบบ จะทำให้เรามองเห็นภาพปรากฏการณ์และเข้าถึงแก่นแท้ของปัญหาได้อย่างชัดเจน และจะมีแนวทางการแก้ไขปัญหอย่างถูกต้อง นั่นคือ สอดคล้องกับความต้องการที่แท้จริงของประชาชน

2. ระบบความสัมพันธ์ของกระบวนการผลิต

เมื่อเรากล่าวถึง ความสัมพันธ์ระหว่างประชาชนในกระบวนการผลิต เราไม่ได้มองแต่เรื่อง การผลิตเพียงอย่างเดียว ในกระบวนการผลิตนั้น เราจะพบระบบความสัมพันธ์ทั้งหมด กล่าวคือ ประชาชนจะทำการผลิต แบ่งปันผลผลิตและรายได้ระหว่างกลุ่มต่างๆ แล้วนำไปแลกเปลี่ยนและบริโภคในที่สุด เพราะฉะนั้นคำว่า ความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจการผลิต (Production Relations) เราจะหมายถึงความสัมพันธ์ระหว่างประชาชน ซึ่งครอบคลุมกิจกรรมทั้ง 4 ด้าน คือ การผลิต การแบ่งปัน การแลกเปลี่ยนหมุนเวียน และการบริโภค ในบรรดากิจกรรมทั้ง 4 ด้านนี้ เราถือว่า ความสัมพันธ์ทางด้านการผลิต เป็นด้านที่สำคัญที่สุด เพราะเป็นพื้นฐานและเป็นตัวกำหนดความสัมพันธ์ด้านอื่นๆ ด้วย โดยเฉพาะอย่างยิ่งเราจะพบว่า การแบ่งปันผลผลิตจะมีรูปแบบใดนั้น ย่อมขึ้นอยู่กับความสัมพันธ์ทางสังคมด้านการผลิตอย่างสิ้นเชิง เช่น เมื่อมีความสัมพันธ์

ในกระบวนการผลิตเป็นความสัมพันธ์ระหว่างเจ้าที่ดิน (เจ้าของที่ดิน) กับชาวนาเช่า (ชาวนาที่ต้องพึ่งพาเจ้าของที่ดิน) การแบ่งผลผลิตจะมีรูปแบบการแบ่งผลผลิตในรูปค่าเช่านา เป็นต้น ดังนั้นเราอาจกล่าวได้ว่า

2.1 การวิเคราะห์การผลิตจะต้องครอบคลุมความสัมพันธ์ทางสังคมทั้งหมด 4 ด้าน

2.2 การที่เราจะเข้าใจปัญหา การแบ่งรายได้ การค้าหรือการบริโภคของสังคมใดสังคมหนึ่งได้อย่างลึกซึ้ง เราจะโยงปรากฏการณ์ดังกล่าวไปสู่ปัญหาที่เกี่ยวกับความสัมพันธ์ทางสังคมระหว่างประชาชนในกระบวนการผลิต

สรุปได้ว่าการวิเคราะห์ทางเศรษฐศาสตร์การเมือง เราต้องถือว่าการผลิตการแบ่งปันผลผลิต การแลกเปลี่ยน และการบริโภค เป็นส่วนประกอบที่เกี่ยวข้องกัน มีความสัมพันธ์ซึ่งกันและกัน และเป็นกิจกรรมทางสังคมที่อยู่ในกระบวนการเดียวกันทั้งสิ้น นั่นคือ เป็นกระบวนการผลิตที่เกิดขึ้นซ้ำๆ ซากๆ อยู่ทุกวัน ต่อเนื่องกันปีแล้วปีเล่า (Process of Social Reproduction)

3. ความสัมพันธ์ทางการผลิตกับระบบกรรมสิทธิ์ในปัจจัยการผลิต

เพื่อที่จะเข้าใจระบบความสัมพันธ์ทางสังคม ซึ่งเกิดขึ้นในกระบวนการผลิตเราจะต้องค้นหาความสัมพันธ์พื้นฐานบางอย่างออกมาให้ได้ ความสัมพันธ์พื้นฐานนี้คือสิ่งที่กำหนดระบบทั้งระบบ ในระบบเศรษฐกิจใดๆ ก็ตาม ความสัมพันธ์พื้นฐานจะเกิดขึ้นจากระบบกรรมสิทธิ์ในปัจจัยการผลิต เกี่ยวกับเรื่องกรรมสิทธิ์นี้เราไม่ได้หมายถึง ความเป็นเจ้าของอย่างเฉยๆ เท่านั้นที่สำคัญคือ เราต้องเน้นด้วยว่า ความเป็นเจ้าของนี้เป็นสถาบันที่สมาชิกสังคมยอมรับและปกป้องโดยใช้มาตรการทางกฎหมายและกฎเกณฑ์ของสังคม

ระบบเศรษฐกิจทุกระบบย่อมมีระบบกรรมสิทธิ์ในปัจจัยการผลิต (ปัญหามีอยู่ว่าระบบนี้เป็นของเอกชน ของกลุ่มหรือของสังคม) ระบบกรรมสิทธิ์ คือ ความสัมพันธ์ทางสังคมที่กำหนดความสัมพันธ์อื่นๆ ทั้งหมดในกระบวนการผลิต ทั้งนี้เพราะระบบกรรมสิทธิ์จะมีหน้าที่หลัก 2 ด้าน คือ

3.1 กำหนดวิธีการใช้ปัจจัยการผลิต (เช่น ที่ดิน)

3.2 กำหนดวิธีการแบ่งปันผลผลิต และรายได้ ให้แก่กลุ่มสมาชิกต่างๆ ในสังคม คนกลุ่มที่เป็นเจ้าของและมีอำนาจในการควบคุมปัจจัยการผลิต และเป็นกลุ่มที่สามารถชี้ขาดว่าปัจจัยการผลิต (เช่น ที่ดิน) จะใช้เพื่อใคร ที่ไหน เมื่อไร และเพื่อการผลิตชนิดใด ในขณะเดียวกันคนกลุ่มนี้จะเป็นผู้ตัดสินว่าผลผลิต รายได้ บริการเศรษฐกิจสังคม ควรจะไปตกอยู่แก่กลุ่มใดบ้างในสัดส่วนเท่าใด เมื่อมองจากด้านนี้แล้ว เราอาจกล่าวได้ว่า ระบบกรรมสิทธิ์ในปัจจัยการผลิตมีความหมายทางด้านยุทธศาสตร์ต่อระบบเศรษฐกิจทั้งหมด พัฒนาการของระบบและระดับชีวิตความเป็นอยู่ของระบบ และระดับชีวิตความเป็นอยู่ของคนส่วนใหญ่ในสังคมขึ้นอยู่กับระบบ

กรรมสิทธิ์อย่างมาก ที่สำคัญก็คือ กลุ่มที่ควบคุมระบบกรรมสิทธิ์นอกจากจะมีอำนาจทางเศรษฐกิจแล้ว ยังจะสามารถมีอำนาจผูกขาดทางการเมืองและสังคมอีกด้วย เพราะฉะนั้นเราจึงย้ำเสมอว่า การศึกษาเศรษฐศาสตร์การเมืองจะต้องเน้นเรื่องระบบกรรมสิทธิ์ในปัจจุบันการผลิต ซึ่งจะทำให้เรามองเห็นความสัมพันธ์ขั้นพื้นฐานทั้งหมดของระบบเศรษฐกิจ

4. การวิเคราะห์วิถีการผลิต และระบบสังคมทั้งหมด

ระบบความสัมพันธ์ทั้งหมดที่เกี่ยวกับพลังการผลิตของสังคม ความสัมพันธ์ทางการผลิต และระบบกรรมสิทธิ์ในปัจจุบันการผลิต เราเรียกว่า วิถีการผลิต (Mode of Production) แต่ละยุคแต่ละสมัย ของพัฒนาการสังคมก็มีวิถีการผลิตของตนเอง โดยเฉพาะ ถ้าเราต้องการจะชี้ให้เห็นถึงลักษณะ ของระบบเศรษฐกิจระบบใดระบบหนึ่ง เราก็ต้องวิเคราะห์ว่า วิถีการผลิตของระบบนั้นๆ มีรูปร่าง เป็นอย่างไร การวิเคราะห์เช่นนี้จะทำให้เราทราบถึงโครงสร้างเศรษฐกิจ (Economic Structural) ในส่วนที่สำคัญ เช่น เราจะสามารถมองเห็นลักษณะสำคัญของระบบเศรษฐกิจทุนนิยมหรือศักดินา ได้อย่างชัดเจน เมื่อเราทำการวิเคราะห์โดยมุ่งไปยังเรื่องความสัมพันธ์ทางการผลิต พลังการผลิต และระบบกรรมสิทธิ์ของระบบนั้นๆ โดยตรง นั่นคือ วิเคราะห์วิถีการผลิต

อย่างไรก็ตาม เวลาที่เราวิเคราะห์ปัญหาเศรษฐกิจ เราไม่ควรจำกัดวงแคบให้อยู่ภายใน ขอบเขตของเรื่องเศรษฐกิจอย่างเดียว ในความเป็นจริงแล้วปัญหาเศรษฐกิจจะเกี่ยวโยงไปถึงปัญหาอื่นๆ ที่ไม่ใช่เศรษฐกิจด้วย ดังจะเห็นได้ชัดเจนจากการวิเคราะห์เรื่องวิถีการผลิต ถ้าเราเน้นแต่เรื่อง ความสัมพันธ์ทางการผลิต เราก็จะได้ภาพเกี่ยวกับโครงสร้างเศรษฐกิจเท่านั้น แต่ไม่ได้ภาพทั้งหมด เราจะมีสมาธิเพียงแต่เรื่อง ฐานเศรษฐกิจ (Economic Base) หรือพื้นฐานทางเศรษฐกิจของระบบ สังคมเท่านั้น ความเข้าใจทางด้านอื่นๆ เช่น สังคมและการเมืองที่เกี่ยวข้องกับฐานเศรษฐกิจจะไม่มีเลย เมื่อเป็นเช่นนั้นเราก็ไม่อาจเข้าใจระบบทั้งระบบได้ และจะไม่สามารถอธิบายได้ว่าทำไมปรากฏการณ์ ทางเศรษฐกิจหลายเรื่องจึงยังดำรงอยู่ได้ ทั้งๆ ที่ปรากฏการณ์นั้นๆ ก่อให้เกิดปัญหามากมาย เพื่อที่จะเข้าใจการดำรงอยู่ การพัฒนาและการเสื่อมสลายของระบบเศรษฐกิจ เราจำเป็นจะต้องขยาย การวิเคราะห์วิถีการผลิตออกไปให้กว้างขวาง นั่นคือ นำโครงสร้างเศรษฐกิจไปเชื่อมโยงกับ โครงสร้างสังคมและการเมือง เมื่อมองจากด้านนี้แล้ว เราจะพบว่าวิถีการผลิตแต่ละวิถีได้รับการ สนับสนุนจากโครงสร้าง 3 แหล่งด้วยกัน คือ

4.1 โครงสร้างส่วนบนด้านสังคม

4.2 โครงสร้างส่วนบนด้านการเมือง

4.3 โครงสร้างชนชั้นของระบบสังคม

โครงสร้างทั้ง 3 แหล่งนี้เป็นเครื่องประกันอย่างดีที่ทำให้วิถีการผลิตดำรงอยู่ได้และ พัฒนาต่อเนื่องกัน แต่ในขณะเดียวกันทั้งสามแหล่งนี้ก็แฝงไปด้วยปัจจัยที่จะทำให้วิถีการผลิต

พังทลายไปได้ในอนาคต ดังนั้น เศรษฐศาสตร์การเมืองจำเป็นต้องมองความเชื่อมโยงระหว่างวิธีการผลิต (ซึ่งเน้นโครงสร้างการผลิต) กับโครงสร้างทั้ง 3 แบบ ซึ่งเน้นสังคมและการเมืองอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้เลย

สรุปได้ว่า การวิเคราะห์ทางเศรษฐศาสตร์การเมืองระดับกว้าง ก็คือ การวิเคราะห์ระบบนั่นเอง ในระบบนี้ วิธีการผลิต (พลังการผลิต ความสัมพันธ์ทางการผลิต และระบบกรรมสิทธิ์ในปัจจัยการผลิต) ทำหน้าที่เป็นเลือดและเนื้อหล่อเลี้ยงระบบ ปรากฎการณ์ วิธีการผลิตและโครงสร้างส่วนบนด้านต่างๆ (สังคมและการเมือง) รวมกันแล้วเราเรียกว่า ระบบเศรษฐกิจสังคมหรือระบบสังคม (Socio-economic Formation or Social System) ในระบบสังคมแต่ละแบบก็จะมีวิธีการผลิตของตนเอง และ โครงสร้างส่วนบนด้านสังคมและการเมือง อันสอดคล้องซึ่งกันและกัน

ทฤษฎีเศรษฐศาสตร์การเมืองว่าด้วยเกษตรกรรายย่อย

ทฤษฎีมาร์กซิสต์ดั้งเดิม

แนวคิดมาร์กซิสต์คลาสสิกว่าด้วยปัญหาชาวนาของมาร์กซ์และเลนิน มองถึงการขยายตัวของทุนนิยมกับการเบียดขับชาวนาขนาดเล็ก มีความเห็นว่าการผลิตขนาดเล็กโดยใช้แรงงานภายในครอบครัวของชาวนาเป็นระบบการผลิตที่ไร้ประสิทธิภาพ เมื่อเทียบกับการผลิตแบบไร่นาขนาดใหญ่ซึ่งใช้แรงงานรับจ้างและเทคโนโลยีสมัยใหม่ การดำรงอยู่ร่วมกันระหว่างการผลิตสองแบบท่ามกลางการขยายตัวของความสัมพันธ์เชิงสินค้าทั้งในระดับกว้างและระดับเล็ก จะก่อให้เกิดการเบียดขับชาวนาขนาดเล็กออกจากเงื่อนไขแห่งแรงงาน หรือปัจจัยการผลิต และกลายเป็นแรงงานรับจ้างในที่สุด ในทฤษฎีของมาร์กซ์จะให้ความสำคัญกับแนวคิดการสะสมทุนเบื้องต้นที่มีกระบวนการแยกผู้ผลิตโดยตรงจากการครอบครองเงื่อนไขแห่งแรงงาน หรือปัจจัยการผลิตของตัวเอง โดยเปลี่ยนปัจจัยยังชีพและปัจจัยการผลิตให้กลายเป็นทุน และเปลี่ยนผู้ผลิตโดยตรงเป็นแรงงานรับจ้าง กระบวนการนี้ยังผลิตซ้ำแบบขยายการแยกขาดดังกล่าวให้มีขอบเขตกว้างขวางออกไปมากขึ้นเรื่อยๆ การสะสมทุนเบื้องต้นสำหรับมาร์กซ์มิได้เป็นการศึกษาการเปลี่ยนแปลงในภาคเกษตรกรรมโดยตัวมันเอง แต่เป็นการทำความเข้าใจต่อบทบาทของชาวนาในการวางรากฐานให้กับการเติบโตของวิธีการผลิตแบบทุนนิยม ตามทฤษฎีของมาร์กซ์การปฏิวัติในภาคเกษตรกรรมช่วงศตวรรษที่ 16 นั้น เป็นสิ่งจำเป็นอย่างยิ่งต่อการขยายตัวของภาคอุตสาหกรรมในเมือง เพราะเป็นก้าวแรกของการสร้างตลาดภายในให้กับทุนอุตสาหกรรม เมื่อผู้ผลิตโดยตรงที่ถูกแยกขาดออกจากปัจจัยการผลิตต้องกลายเป็นองค์ประกอบทางวัตถุของทุนแปรผัน ขณะเดียวกันผลผลิตทางการเกษตร ซึ่งเป็นวัตถุดิบของการผลิตภาคอุตสาหกรรมก็ต้องกลายมาเป็นองค์ประกอบทางวัตถุของทุนคงที่ นอกจากนี้การทำลายหัตถกรรมภายในครัวเรือนและการทำไร่นาขนาดใหญ่

โดยใช้เทคโนโลยีสมัยใหม่ ต่างเป็นการสร้างตลาดภายในให้กับทุนอุตสาหกรรมทั้งสิ้น ด้วยพื้นฐานของการแยกหักถดถอยออกจากเกษตรกรรมภายในครัวเรือน และแยกขาดผู้ผลิตโดยตรงออกจากปัจจัยการผลิต ทำให้การผลิตภาคอุตสาหกรรมขยายตัวออกไปอย่างกว้างขวาง โดยมาร์กซ์ได้กล่าวไว้ในผลงาน “The Communist Manifesto” ว่า กลุ่มคนระดับล่างของชนชั้นกลาง อาทิ พ่อค้าขนาดเล็ก ร้านค้ารายย่อย พ่อค้าปลีกหัตถกรรมและชาวนา ทั้งหมดต่างค่อยๆ จนหายกลายเป็นกรรมาชีพ เหตุผลบางส่วนเป็นเพราะทุนขนาดเล็กของพวกเขานั้นมีขนาดไม่เพียงพอต่อการดำเนินงานอุตสาหกรรมสมัยใหม่และจบสิ้นจากการแข่งขันกับนายทุนใหญ่ เหตุผลอีกส่วนหนึ่งเป็นเพราะความชำนาญเฉพาะด้านของพวกเขา ไม่ได้ก่อให้เกิดประโยชน์อันใดจากการใช้วิธีการผลิตแบบใหม่ ดังนั้นสมาชิกใหม่ของชนชั้นกรรมาชีพจึงมาจากทุกๆ ชนชั้นของประชากร (สมศักดิ์ สามัคคีธรรม. 2533 : 85)

คาร์ล มาร์กซ์ ได้กล่าวถึงตำแหน่งและบทบาทของชาวนาที่มีต่อการขยายตัวของระบบทุนนิยม ได้แก่ แนวคิดการสะสมทุนเบื้องต้น หมายถึง กระบวนการแยกผู้ผลิตโดยตรงออกจากกรอบครอบงำแห่งแรงงานหรือปัจจัยการผลิตของตนเอง โดยเปลี่ยนปัจจัยยังชีพและปัจจัยการผลิตให้กลายเป็นทุน และเปลี่ยนผู้ผลิตโดยตรงเป็นแรงงานรับจ้าง การแยกผู้ผลิตในภาคเกษตรกรรมหรือชาวนาออกจากที่ดิน ถือว่าเป็นรากฐานของกระบวนการนี้ทั้งหมด สถานะทางทฤษฎีเป็นการทำความเข้าใจในการวางรากฐานให้กับการเติบโตของวิธีการผลิตแบบทุนนิยม ตามทัศนะของมาร์กซ์ ซึ่งก้าวแรกของการสร้างตลาดภายในให้กับทุนอุตสาหกรรม เมื่อผู้ผลิตโดยตรงที่ถูกแยกขาดออกจากปัจจัยการผลิตต้องกลายเป็นองค์ประกอบทางวัตถุของทุนแปรผัน ขณะเดียวกันผลผลิตทางการเกษตรซึ่งเป็นวัตถุดิบของการผลิตภาคอุตสาหกรรม ต้องกลายมาเป็นองค์ประกอบทางวัตถุของทุนคงที่ นอกจากนี้ การทำลายหักถดถอยภายในครัวเรือน และการทำไร่ไถนาขนาดใหญ่ โดยใช้เทคโนโลยีสมัยใหม่ ต่างเป็นการสร้างตลาดภายในให้กับทุนอุตสาหกรรมทั้งสิ้น ด้วยพื้นฐานของการแยกหักถดถอยออกจากเกษตรกรรมภายในครัวเรือน และแยกขาดผู้ผลิตโดยตรงออกจากปัจจัยการผลิต ทำให้การผลิตภาคอุตสาหกรรมขยายตัวออกไปอย่างกว้างขวาง มาร์กซ์ ได้วิเคราะห์ระบบนายทุนไว้ว่ามีลักษณะสำคัญ ได้แก่

1. จากการผลิตเพื่อซื้อขายแลกเปลี่ยนเป็นการผลิตเพื่อตลาด ไม่ใช่การผลิตเพื่อใช้เอง คาร์ล มาร์กซ์ แยกแยะระหว่างคำว่า ผลผลิต (Product) กับคำว่าสินค้า (Commodity) ผลผลิตไม่จำเป็นต้องเป็นสินค้า เมื่อผลผลิตนั้นถูกส่งออกขายในตลาด ลักษณะสำคัญประการหนึ่งของระบบทุนนิยม คือ การผลิตเพื่อขาย ระบบทุนนิยมวิวัฒนาการต่อจากระบบศักดินา ในระบบศักดินาการผลิตทำเพื่อใช้เอง และเพื่อส่งส่วยแก่เจ้าของที่ดินผู้ปกครอง แต่ในระยะหลังของระบบศักดินาการค้าขายเจริญขึ้น การซื้อขายแลกเปลี่ยนขยายจากเฉพาะสินค้าฟุ่มเฟือยสู่สินค้าธรรมดา การขยายตัวของการค้า

มีส่วนทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงระบบเศรษฐกิจการเมืองจากศักดินาสู่ระบบนายทุนเพราะการค้าขายต้องการความอิสระเสรีและการยกเลิกพันธนาการ (Bondage) ซึ่งมียู่่มากในระบบศักดินา ระบบเศรษฐกิจที่ผลิตเพื่อขาย หมายความว่า เป็นระบบที่รับรองกรรมสิทธิ์ส่วนตัวในปัจจัยการผลิตและผลผลิตของแรงงาน เพราะการแลกเปลี่ยน คือการนำสินค้าของตัวเองไปแลกกับของผู้อื่น หากสิ่งของนั้นเป็นของส่วนรวมก็นำไปแลกไม่ได้ และหมายความด้วยว่าเป็นระบบแบ่งงานกันทำเพราะสิ่งของที่นำมาแลกเปลี่ยนย่อมต้องเป็นของต่างกัน

2. มีการผูกขาดปัจจัยการผลิตอยู่ในมือชนชั้นนายทุน ซึ่งเป็นคนกลุ่มน้อย ระบบเศรษฐกิจที่ผลิตเพื่อการค้าไม่จำเป็นต้องเป็นระบบทุนนิยมก็ได้ เช่น เป็นระบบเศรษฐกิจเพื่อการค้าที่ไม่มีนายทุน แต่ประกอบด้วยผู้ผลิตเล็กอิสระ (Petty Commodity Production) ที่ต่างเป็นเจ้าของปัจจัยการผลิต คือ เป็นระบบที่มีกรรมสิทธิ์ส่วนตัว แต่ปัจจัยการผลิตนั้นกระจายกันอยู่ แรงงานแต่ละคนเป็นเจ้าของปัจจัยการผลิตและกิจการผลิตของตัวเอง การแลกเปลี่ยนจากระบบผู้ผลิตเล็กอิสระเป็นระบบนายทุน เกิดเมื่อมีการสะสมทุนหรือปัจจัยการผลิตจำกัดอยู่ในมือคนจำนวนน้อย ขณะเดียวกันสมาชิกอื่นของสังคมคือผู้ผลิตเล็ก ช่างอิสระ และชาวนา ก็เสียปัจจัยการผลิตของตนไป กลายเป็นกรรมกรผู้มีชีวิตอยู่กับค่าจ้างแรงงาน ขบวนการสะสมทุนในมือชนชั้นนายทุน

3. พลังแรงงานกลายเป็นสินค้าชนิดหนึ่ง ซึ่งมาร์กซ์ได้แยกไว้อย่างชัดเจนระหว่างคำว่าผลผลิตกับคำว่าสินค้า ผลผลิตไม่จำเป็นต้องเป็นสินค้า ผลผลิตจะกลายเป็นสินค้าเมื่อผลผลิตนั้นถูกส่งออกขายนอกตลาด ระบบเศรษฐกิจที่ผลิตเพื่อการค้าไม่จำเป็นต้องเป็นระบบนายทุนก็ได้ เช่น เป็นระบบเศรษฐกิจเพื่อการค้าที่ไม่มีนายทุน แต่ประกอบด้วยผู้ผลิตเล็กอิสระ ที่ต่างเป็นเจ้าของปัจจัยการผลิต ซึ่งการเปลี่ยนจากผู้ผลิตอิสระเล็กเป็นระบบทุน เกิดเมื่อมีการรวมสะสมทุนหรือปัจจัยการผลิตจำกัดอยู่ในมือคนจำนวนน้อย ขณะเดียวกันสมาชิกอื่นของสังคม คือ ผู้ผลิตเล็กก็เสียปัจจัยการผลิตของตนไป กลายเป็นกรรมกรผู้มีชีวิตอยู่กับค่าจ้างแรงงาน โดยพลังแรงงานได้กลายเป็นสินค้าชนิดหนึ่งในตลาด สืบเนื่องจากการที่คนจำนวนมากไม่มีปัจจัยการผลิตเสียแล้ว จึงต้องขายพลังแรงงานให้กับนายทุน ซึ่งก็คือความสามารถในการทำงาน ระบบนายทุนจะมีการขูดรีดค่าส่วนเกิน ที่เป็นมูลค่าของสินค้าที่แรงงานเป็นผู้ทำขึ้นมา นายทุนจึงมีชีวิตอยู่บนหลังกรรมกร การขูดรีดทำให้ระบบนายทุนประกอบด้วยสองชนชั้นที่ขัดแย้งเป็นปฏิปักษ์ต่อกัน ฝ่ายหนึ่งคือชนชั้นนายทุน อีกฝ่ายหนึ่งคือ ชนชั้นกรรมกรชีพ (สมศักดิ์ สามัคคีธรรม, 2533 : 85-87)

ทฤษฎีมาร์กซิสต์แนวใหม่ (Neo-Marxism)

ทฤษฎีมาร์กซิสต์แนวใหม่ (Neo-Marxism) ให้ความสำคัญในการวิเคราะห์ระบบต่างๆ ดังนี้ (สมศักดิ์ สามัคคีธรรม, 2533 : 88-89)

1. ในระบบเศรษฐกิจเราจะต้องให้ความสำคัญในการวิเคราะห์เรื่องผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจ ซึ่งจะมีทั้งมิติของความสอดคล้องกันและความขัดแย้งดำรงอยู่ ในการแลกเปลี่ยนทางเศรษฐกิจผู้คน 2 ฝ่าย ย่อมได้รับผลประโยชน์มากกว่า ความเหลื่อมล้ำในการแบ่งผลประโยชน์นี้ย่อมมีผลกระทบต่อความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจของกลุ่มคนเหล่านี้

2. ในการวิเคราะห์เรื่องการแลกเปลี่ยนและการแบ่งผลประโยชน์เราอาจมองไปที่การกระทำและพฤติกรรมของมนุษย์ ในฐานะที่เป็นปัจเจกบุคคลหรือเป็นกลุ่มชนก็ได้ มาร์กซ์เน้นการวิเคราะห์เรื่อง “ชนชั้นทางเศรษฐกิจ” เช่น ชนชั้นแรงงานกับชนชั้นนายทุน โดยมองว่ากลุ่มคนที่อยู่ในชนชั้นใดชนชั้นหนึ่งมีแนวโน้มที่มีพฤติกรรมเหมือนกัน มีความต้องการและความใฝ่ฝันเหมือนกัน มีวิถีชีวิตและโอกาสเหมือนกัน ผลประโยชน์ที่แตกต่างระหว่างชนชั้นมักก่อให้เกิดความขัดแย้งทางชนชั้น เช่น แรงงานกับทุน

3. ในระบบเศรษฐกิจจะมีการเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา ดังเช่นในระบบทุนนิยม การสะสมทุนจะเป็นตัวจักรสำหรับการพัฒนาและการเปลี่ยนแปลง การสะสมทุนก่อให้เกิดการขยายตัวของอุตสาหกรรมอันนำไปสู่การเจริญเติบโตของเมืองใหญ่ วิถีชีวิตแบบใหม่เกิดขึ้นมาพร้อมๆ กับแบบแผนการบริโภคที่เน้นความฟุ้งเฟ้อ ซึ่งกระตุ้นให้มีการทำลายทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมอย่างกว้างขวาง

ทฤษฎีนี้ อธิบายว่าการเปลี่ยนแปลงภายในการก่อรูปทางเศรษฐกิจสังคมในชนบทนั้น ระบบทุนนิยมมีผลกระทบต่อเปลี่ยนแปลงในวิถีการผลิตก่อนทุนนิยมอย่างลึกซึ้ง ชาวนาต้องนำผลผลิตไปขายในตลาดเพื่อนำเงินตรามาจ่ายภาษีให้แก่รัฐ และซื้อสินค้าหัตถกรรมที่พวกเขาเลิกทำการผลิตเอง รายได้รูปตัวเงินจากการขายพืชผลและแรงงานเริ่มมีความสูงขึ้น ขณะที่การใช้แรงงานรวมหมู่ ความสัมพันธ์ทางเครือญาติและความสัมพันธ์ระหว่างเพื่อนบ้านเริ่มอ่อนตัวลง ความสัมพันธ์เชิงค่าจ้าง การเช่าที่ดิน การทำนาแบบแบ่งกึ่งและการลงทุนทางสังคมเริ่มพัฒนาขึ้น ทั้งยังมองถึงความสัมพันธ์เชิงอำนาจทางเศรษฐกิจ (การแย่งยึดส่วนเกิน) ที่แยกออกจากอำนาจทางการเมือง (อำนาจรัฐ) แล้วอำนาจทางเศรษฐกิจตกอยู่ในกำมือของกลุ่มทุนที่หลากหลาย รวมทั้งทุนเจ้าของที่ดินด้วย ส่วนอำนาจทางการเมืองที่ผู้แย่งยึดส่วนเกินโดยตรงที่เคยมีในอดีตต้องสูญเสียไปให้แก่อำนาจรัฐระบุมพิสมัยใหม่ การครอบครองกรรมสิทธิ์ที่ดินจำนวนมาก หากไม่ทำการผลิตเอง และไม่ยอมปล่อยให้กลายเป็นที่รกร้างว่างเปล่าก็สามารถนำมาแบ่งให้ผู้อื่นเช่าทำกิน ชาวนาเช่าเกิดขึ้นจากการที่เขาถูกแยกขาดออกจากปัจจัยการผลิต (ที่ดิน) และเข้าสู่ความสัมพันธ์เชิงค่าเช่ากับนายทุนเจ้าของที่ดินอันเป็นความสัมพันธ์ตามสัญญา (Contractual Relationship) เป็นการบีบบังคับด้วยกลไกทางเศรษฐกิจ หมายความว่า ชาวนาไร้ที่ดินหากไม่เลือกขายพลังแรงงานเป็นกรรมมาชีพ และหลีกเลี่ยงจากภาวะหิวโหยอดตาย ก็ต้องถูกบีบบังคับให้เข้าสู่ความสัมพันธ์เชิงค่าเช่าในที่สุด

เครือข่ายทางสังคม

ความหมายของเครือข่ายทางสังคม (Social Network)

มีผู้ให้นิยามของคำว่า เครือข่ายทางสังคม ไว้หลายความหมาย โดยผู้วิจัยจะขอนำเสนอ โดยสังเขป ดังนี้ (นฤมล นิราทร. 2543 : 36)

The SAGE Dictionary of Sociology ได้ให้นิยามว่า เครือข่ายทางสังคม คือ แบบแผนความสัมพันธ์ทางสังคม (Pattern of Social Relationship) ของปัจเจกชน (Individual) ซึ่งนักสังคมวิทยาถือว่าเป็นหน่วยวิเคราะห์ (Unit of Analysis) ในการศึกษา และใช้วิธีศึกษาโดยการสังเกต (Observation) ก่อนจะเขียนออกมาเป็นแผนที่ปฏิสัมพันธ์ (Interaction Mapping)

อาเทอร์ (Arthur. 1968 : 89) กล่าวว่า เครือข่ายทางสังคม คือ แบบแผนทางสังคมที่เปิดโอกาสให้เกิดปฏิสัมพันธ์ระหว่างองค์กร เพื่อแลกเปลี่ยน การสร้างความเป็นอันหนึ่งอันเดียว และการร่วมกันทำงาน เครือข่ายประกอบด้วยองค์กรจำนวนหนึ่ง ซึ่งมีอาณาเขตที่แน่นอนหรือไม่ก็ได้ และองค์กรเหล่านี้มีฐานะเท่าเทียมกัน

บอร์สซิเวียน (Boissevain. 1974 : 113) ได้ให้นิยามของเครือข่ายทางสังคม ว่าหมายถึง ความสัมพันธ์ทางสังคมของบุคคล โดยมีการติดต่อสื่อสารและแลกเปลี่ยนผลประโยชน์ซึ่งกันและกัน

อกิน รพีพัฒน์ (2527 : 74) ได้ให้ภาพการมองสังคมตามเครือข่ายว่า สังคมที่มีลักษณะเป็นเครือข่ายจะคล้ายใยแมงมุม บุคคลคือจุดที่เส้นใยของเครือข่ายมาพบกัน กล่าวง่ายๆ คือ บุคคลหนึ่งย่อมมีความสัมพันธ์กับคนอื่นเป็นจำนวนมากในหลายรูปลักษณะและสถานการณ์ โดยมีข้อสันนิษฐานเบื้องต้นในการศึกษาประการหนึ่งว่า บุคคลที่มีเส้นใยความสัมพันธ์ที่กว้างขวางทั้งในหมู่บ้านและนอกหมู่บ้าน ย่อมมีความสำคัญในสังคมและการเปลี่ยนแปลงในหมู่บ้านมากกว่าคนอื่นๆ ที่มีเส้นสายความสัมพันธ์ที่เชื่อมโยงกับคนอื่นจำนวนน้อย บุคคลที่เป็นจุดรวมของสายสัมพันธ์จำนวนมากนี้อาจกล่าวได้ว่าเป็นจุดรวม (Node) ของความสัมพันธ์ในท้องที่หรือชุมชนนั้นๆ

พระมหาสุทิตย์ อากาศโร (2547 : 57) ได้ให้นิยามของเครือข่ายทางสังคม ว่าหมายถึง ความสัมพันธ์ในสังคมมนุษย์ ทั้งในระดับปัจเจกบุคคล ปัจเจกบุคคลกับกลุ่ม กลุ่มกับกลุ่ม และกลุ่มกับเครือข่าย โดยเป็นการอธิบายถึงพฤติกรรมและความสัมพันธ์ที่เกี่ยวข้องกับสิ่งต่างๆ เช่น กิจกรรม การสื่อสาร ความร่วมมือ การพึ่งพาอาศัย การแลกเปลี่ยนเรียนรู้ ซึ่งเป็นความสัมพันธ์ที่มีโครงสร้างและรูปแบบที่หลากหลาย

พิมพ์วัลย์ ปริดาสวัสดิ์ และวาทีนิ บุญชะลิกย์ (2531 : 49) อธิบายว่า เครือข่ายทางสังคม หมายถึง สายใยของความสัมพันธ์ทั้งทางตรงและทางอ้อมระหว่างบุคคลหนึ่งกับบุคคลอื่นๆ อีกหลายๆ คน เครือข่ายสังคมในที่นี้จึงเปรียบเสมือนกรอบแนวคิดที่ใช้ศึกษาหาความเข้าใจเกี่ยวกับความสัมพันธ์ที่มีอยู่ในสังคม อันนำไปสู่ความเข้าใจในเรื่องกลุ่มที่ไม่เป็นทางการ (Informal Group)

องค์กรทางสังคม (Social Organization) และ โครงสร้างสังคม (Social Structure) รวมทั้งลักษณะของความสัมพันธ์ที่เกิดขึ้นดังกล่าว สามารถนำมาอธิบายพฤติกรรมต่างๆ ของบุคคลเหล่านี้ได้ และนอกจากนี้เครือข่ายทางสังคมของบุคคลหนึ่งประกอบด้วยความสัมพันธ์ทางสังคมทั้งหมดที่บุคคลนั้นมีอยู่ในสังคม นับตั้งแต่ความสัมพันธ์ในครอบครัว ระหว่างญาติพี่น้อง เพื่อนบ้าน เพื่อนร่วมงาน เป็นต้น

พิมพัลย์ ปริดาสวัสดิ์ และวาทีณี บุญชะลัทธิ ยังอธิบายเพิ่มเติมอีกว่า หากมองเครือข่ายทางสังคมให้เป็นรูปธรรมขึ้น โดยสมมติจุดศูนย์กลางแทนบุคคลคนหนึ่งและจุดต่างๆ แทนบุคคลอื่นๆ รอบข้างที่บุคคลนั้นมีความสัมพันธ์ด้วย ส่วนเส้นโยงระหว่างจุดนั้นแทนความสัมพันธ์ทางสังคมที่บุคคลมีต่อกัน พื้นฐานของความสัมพันธ์ทางสังคมที่สำคัญ คือ การติดต่อสื่อสารระหว่างบุคคลกับบุคคลอื่นๆ รวมทั้งยังต้องมีองค์ประกอบอื่นๆ ด้วย ได้แก่ การปฏิสัมพันธ์และการแลกเปลี่ยนข้อมูลข่าวสาร เครื่องใช้ไม่สอย อาหาร การบริการระหว่างบุคคลหรือกลุ่มบุคคล ดังนั้น เครือข่ายสังคมของบุคคลหนึ่งๆ จึงเปรียบเสมือนสิ่งแวดล้อมทางสังคมที่มีอิทธิพลต่อพฤติกรรมของบุคคลนั้นๆ ก็เปรียบเสมือนส่วนหนึ่งของสิ่งแวดล้อมทางสังคมของบุคคลอื่นๆ ในเครือข่ายทางสังคมซึ่งสามารถมีผลกระทบต่อพฤติกรรมของผู้อื่นด้วยเช่นกัน

จากที่กล่าวมาในข้างต้นสามารถสรุปได้ว่า เครือข่ายทางสังคม หมายถึง แบบแผนของการปฏิสัมพันธ์ทางสังคม (Pattern of Social Interaction) ของปัจเจกบุคคล (Individual) กลุ่ม (Group) และองค์กร (Organization) ในลักษณะคล้ายใยแมงมุม โดยการเชื่อมร้อยกันด้วยการพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกัน (Interdependency) ตั้งแต่ระดับความสัมพันธ์ระหว่างปัจเจกชน ไปจนถึงความสัมพันธ์ระหว่างประเทศ โดยใช้รูปแบบความสัมพันธ์ต่างๆ เช่น ความเป็นเพื่อน ความเป็นญาติ กลุ่มผลประโยชน์ ความเชื่อร่วมกัน เป็นต้น

แนวคิดของแนวการศึกษาเครือข่ายทางสังคม

การวิเคราะห์เครือข่ายทางสังคม (Social Network Analysis) ในภาคินิพนธ์นี้จะมองว่าเป็นมุมมองหรือกระบวนการทัศน์ในการศึกษาชีวิตทางสังคม ดังนั้นจะพบว่านักวิชาการส่วนใหญ่ มักจะเสนอว่า แนวคิดเครือข่ายทางสังคมนั้น ไม่ใช่ทฤษฎีที่ใช้อธิบายปรากฏการณ์ทางสังคม หากแต่มีฐานะเป็นเครื่องมือ (Tool) ที่ใช้ในการรวบรวมและจัดระเบียบข้อมูลเกี่ยวกับความสัมพันธ์ทางสังคม รวมทั้งศึกษาโครงสร้างทางสังคม เพื่อนำไปสู่การวิเคราะห์ต่อไป

นอกจากนี้ เวสเซอร์แมนและกลาสกีวิช ยังอธิบายเพิ่มเติมว่าการวิเคราะห์เครือข่ายทางสังคมเป็นเสมือนสะพานที่เชื่อมช่องว่างระหว่างระดับจุลภาค (Micro - Order) กับระดับมหภาค (Macro - Order) ในการวิเคราะห์ทางสังคมด้วยเหตุผล 2 ประการ คือ (นฤมล นิราทร. 2543 : 36)

ประการแรก ในระดับจุลภาค การวิเคราะห์เครือข่ายจะศึกษาตั้งแต่กลุ่มที่มีจำนวนสองคน (Dyads), กลุ่มที่มีจำนวนสามคน (Triads), กลุ่มย่อยที่มีขนาดเล็กอื่นๆ เป็นต้น โครงสร้างของกลุ่มต่างๆ เหล่านี้จะมีเครือข่ายที่มีลักษณะเฉพาะในตัวเอง ส่วนการศึกษาในระดับมหภาค จะวิเคราะห์ลักษณะของเครือข่ายของตำแหน่งเชิงโครงสร้างต่างๆ และองค์ประกอบของเครือข่าย เช่น ศึกษาว่าการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นภายในเครือข่ายความสัมพันธ์ของตำแหน่งต่างๆ ในองค์กรทางสังคมหนึ่งๆ จะก่อให้เกิดผลต่อองค์กรนั้นหรือสถาบันนั้นอย่างไร รวมทั้งกระทบต่อความสัมพันธ์ในระดับจุลภาคที่อยู่ในองค์กรนั้นอย่างไร

ประการที่สอง การวิเคราะห์เครือข่ายทางสังคม ช่วยให้นักวิจัยให้ความสนใจกับการกระทำทางสังคม หรือพฤติกรรมของปัจเจกบุคคลภายในบริบทของลักษณะเชิงโครงสร้างที่ใหญ่กว่า ผู้กระทำทางสังคมอาจจะถูกมองทั้งในฐานะผู้มีบทบาทตั้งรับ (Passive Player) ที่ถูกกำหนดโดยโครงสร้างทางสังคม หรือในฐานะผู้สร้างสรรค์สร้าง (Network Entrepreneur) ที่ใช้ตำแหน่งทางเครือข่ายของพวกเขา เพื่อให้บรรลุผลประโยชน์ตามที่พวกเขาคาดหวัง หรือกลุ่มและสถาบันต่างๆ บางครั้งก็ถูกอธิบายว่าเป็นเหยื่อของเครือข่ายต่างๆ ที่ดำเนินการภายในกลุ่มและสถาบันเหล่านั้น ขณะเดียวกันกลุ่มหรือสถาบันเหล่านี้ก็อาจอาศัยเงื่อนไขเชิงโครงสร้าง เพื่อให้บรรลุผลประโยชน์ของกลุ่มหรือสถาบันได้เช่นกัน

จากการสำรวจองค์ความรู้เกี่ยวกับการศึกษาเครือข่ายทางสังคม ผู้วิจัยพบว่ามีความคิด (Assumption) ที่สำคัญของการวิเคราะห์เครือข่ายทางสังคม คือ อเล็กซานดร้า และแบร์รี่ (Alexandra and Barry, 2010 : 126) และมาร์ค (Mark, 2007 : 94)

1. แนวการศึกษาเครือข่ายทางสังคมถือว่าการวิเคราะห์ชีวิตทางสังคมที่ให้ความสำคัญต่อปฏิสัมพันธ์ระหว่างปัจเจก กลุ่มหรือองค์กรมากกว่าการวิเคราะห์ถึงคุณสมบัติภายใน (Relation Not Attributes) ฐานคิดนี้หมายความว่า การวิเคราะห์ปฏิสัมพันธ์ในทางสังคมนั้น มีความสำคัญมากกว่าการวิเคราะห์ถึงคุณสมบัติภายในของปัจเจก กลุ่มหรือองค์กร อาทิเช่นการวิเคราะห์นิสัยใจคอของคนใดคนหนึ่งมีความสำคัญน้อยกว่าปฏิสัมพันธ์ระหว่างคนนั้นกับคนอื่น เป็นต้น จากที่กล่าวมาแล้วข้างต้นสามารถสรุปได้ว่า เครือข่ายทางสังคม เป็นแบบแผนของความสัมพันธ์ทางสังคมในรูปแบบต่างๆ ตั้งแต่ระดับความสัมพันธ์ระหว่างปัจเจกชนไปจนถึงระดับประเทศ เช่น ความเป็นเพื่อน ความเป็นญาติ การมีผลประโยชน์ร่วมกัน หรือการมีความเชื่ออย่างเดียวกัน เป็นต้น

2. เครือข่ายทางสังคม ประกอบด้วยหน่วยทางสังคม (Social Entities) และความสัมพันธ์ระหว่างหน่วยทางสังคม ซึ่งไม่ใช่เป็นกลุ่มที่มีลักษณะเฉพาะที่แต่ละหน่วยทางสังคมมีลักษณะเดียวกัน (Network Not Group) ดังนั้น เครือข่ายทางสังคมจึงประกอบด้วย 2 ส่วนใหญ่ๆ คือ หน่วยทางสังคม ซึ่งไม่ว่าจะเป็นปัจเจกชน กลุ่ม หรือองค์กร ซึ่งในที่นี้อาจจะใช้ศัพท์ทางเครือข่าย

คือ Actor/Node/Point/Agent ส่วนประกอบที่ 2 คือ ความสัมพันธ์ระหว่างหน่วยทางสังคม (Tie/Link/Edge/Line/Arc)

3. เครือข่ายทางสังคมเกิดขึ้นจากเงื่อนไขที่ว่า หน่วยทางสังคมจะต้องพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกัน มิใช่เป็นหน่วยอิสระที่ไม่ต้องขึ้นต่อใคร ดังนั้น หน่วยทางสังคมจึงต้องมีการแลกเปลี่ยนทรัพยากร ทั้งทางด้านวัตถุและมีใช้วัตถุระหว่างกัน เช่น ข้าวของ เงินทอง การให้เพียงตำแหน่งหรือบทบาท การให้ความบันเทิง เป็นต้น เวสเซอร์แมน และกาลัสกีวิช (Wesserman and Galaskiewicz. 1994 : 126) ได้เสนอฐานคิดของแนวคิดเครือข่ายทางสังคมในประเด็นนี้ว่า ในการอธิบายเกี่ยวกับผู้กระทำทางสังคม ความสัมพันธ์ทางสังคม และโครงสร้างทางสังคมจะต้องคำนึงถึงดังต่อไปนี้

3.1 ผู้กระทำและการกระทำต่างๆ ของพวกเขาจะถูกมองในฐานะของหน่วยที่มีการพึ่งพาซึ่งกันและกัน แทนที่จะเป็นหน่วยที่อิสระในตนเอง

3.2 ความเชื่อมโยงระหว่างผู้กระทำจะผ่านเคลื่อนย้าย (Flow) ของทรัพยากรต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นวัตถุ เงิน หรือสิ่งที่ไม่ใช่วัตถุ เช่น ข้อมูล การสนับสนุนทางการเมือง มิตรภาพและการนับถือ

4. การวิเคราะห์เครือข่ายทางสังคม ต้องเป็นการวิเคราะห์ปฏิสัมพันธ์ในบริบททางสังคม (Relational Context) ในสถานการณ์ใดสถานการณ์หนึ่งเสมอ ตัวอย่างเช่น ในการวิเคราะห์ความรักระหว่างโรมีโอและจูเลียส ในนวนิยายของเชค สเปียร์ จะต้องคำนึงถึงความรักทั้งสองภายใต้ความขัดแย้งระหว่างตระกูลคาปุเลท (Capuletes) และตระกูลมอนตาเกอ (Montaque) เป็นต้น

5. การปฏิสัมพันธ์ระหว่างหน่วยทางสังคม ในรูปของเครือข่ายจะพัฒนาขึ้นมาเป็นแบบแผนในเชิงโครงสร้าง เปรียบดังเช่น การก่ออิฐบล็อกจนปรากฏออกมาเป็นบ้าน โครงสร้างของเครือข่ายจะมีคุณสมบัติทั้งที่เป็นตัวจำกัด (Constraint) และเปิดโอกาส (Opportunity) ต่อพฤติกรรมทางสังคม และผลลัพธ์ที่ตามมา

จากฐานคิดของการศึกษาเครือข่ายทางสังคม จึงนำมาสู่หลักการวิเคราะห์ตามแนวเครือข่ายดังกล่าว ซึ่ง โบเชเวง ได้อธิบายถึงตัวแปรที่สำคัญในการวิเคราะห์ ประกอบด้วย (พิมพวัลย์ ปรีดาสวัสดิ์ และวาทีณี บุญชะลิกย์. 2531 : 48)

1. ความสัมพันธ์เชิงซ้อน (Multiplexity)

ข่ายสังคมประกอบด้วยบุคคลศูนย์กลางและบุคคลอื่นที่เรารู้จัก และมีความสัมพันธ์ต่างๆ ในแง่ของบทบาท ซึ่งแต่ละคนก็จะมียบทบาทที่แตกต่างกันไป โดยในการมีบทบาทแต่ละอย่างทำให้เขาได้พบปะและรู้จักกับบุคคลอื่นที่มีบทบาทอย่างเดียวกัน ขณะเดียวกันในบางโอกาสเขาก็ได้พบปะกับบุคคลเดียวกันนั้นในบทบาทอื่นๆ อีก

การที่บุคคลสองคนมีความสัมพันธ์กันเพียงบทบาทเดียว เรียกว่า ความสัมพันธ์เชิงเดี่ยว (Uniplex or Single-standardized) ส่วนการที่บุคคลสองคนมีความสัมพันธ์กันในหลายๆ บทบาท เรียกว่า มีความสัมพันธ์เชิงซ้อน (Multiplex or Multi-standardized) ในทางมานุษยวิทยาสังคม มีข้อสมมติฐานข้อหนึ่งว่า บทบาทหลายๆ อย่าง ที่แต่ละคนมีนั้นมีผลกระทบต่ออีกและกัน เพราะในแต่ละบทบาทต่างก็มีปทัสถาน และความคาดหวังทางสังคมที่ชี้นำแนวทางพฤติกรรม

2. สิ่งที่มีการแลกเปลี่ยน (Transactional Content)

สิ่งแลกเปลี่ยนในที่นี้ หมายถึง สิ่งของ หรือน้ำใจ ที่มีการแลกเปลี่ยนระหว่างคนสองคน ในการแสดงบทบาทแต่ละอย่างหรือในแต่ละสถานการณ์ สิ่งที่แลกเปลี่ยนกันนี้ไม่เพียงแต่ขึ้นอยู่กับปทัสถานสังคมที่มีอยู่ในแต่ละบทบาท ยังขึ้นอยู่กับบุคคลที่แสดงบทบาทนั้นจะตัดสินใจมีพฤติกรรมอย่างไร สิ่งที่มีการแลกเปลี่ยนที่แสดงให้เห็นถึงคุณลักษณะของชายสังคมทางด้านเนื้อหาและปริมาณ ได้แก่ การทักทาย การสนทนา การเยี่ยมเยียน การช่วยเหลือด้านแรงงาน การให้บริการส่วนตัว การช่วยเหลือทางการเงิน ฯลฯ ตัวแปรเหล่านี้ไม่เพียงแต่จะช่วยให้เข้าใจว่า บุคคลหนึ่งให้ความสำคัญแก่ความสัมพันธ์ที่มีต่ออีกบุคคลหนึ่งอย่างไร แต่ยังช่วยให้เห็นว่า เขาได้รับผลประโยชน์ตอบแทนอะไรบ้างจากความสัมพันธ์ดังกล่าว

3. ลักษณะของการให้และการรับ (Directional Flow)

การแลกเปลี่ยนระหว่างบุคคลสองคน อาจมีทั้งการให้และการรับที่สมดุล หรือมีความมากน้อยกว่าในการให้หรือรับ ลักษณะการให้และรับดังกล่าว เป็นดัชนีหนึ่งในการแสดงถึงสถานภาพของคนให้-คนรับ และแสดงให้เห็นถึงว่า บุคคลนั้นให้ความสำคัญแก่ความสัมพันธ์ที่มีต่ออีกบุคคลหนึ่งมากน้อยเพียงใด หากมีการให้และรับที่เท่าเทียมกัน ก็แสดงว่า บุคคลทั้งสองมีความสัมพันธ์ในอำนาจและเกียรติภูมิในระดับที่เท่าเทียมกัน หากการให้มากกว่า แสดงว่า ผู้ให้ มีฐานะทางสังคมและอำนาจเหนือกว่าผู้รับ ทั้งนี้ในระบบอุปถัมภ์ ผู้อุปถัมภ์ เป็นผู้ให้ประโยชน์และความช่วยเหลือต่างๆ มากกว่าที่จะได้รับการบริการจากผู้ใ้อุปถัมภ์ ลักษณะของการให้และรับ จึงเป็นเครื่องชี้อย่างหนึ่งถึงคุณภาพของความสัมพันธ์นั้น

4. ความถี่และระยะเวลาที่ได้มีความสัมพันธ์กัน (Frequency and Duration of Interaction)

ชายสังคมของบุคคลมีการเปลี่ยนแปลงอยู่เสมอ เพราะมีการรู้จักคนใหม่เพิ่มขึ้น ขณะที่ความสัมพันธ์ที่มีต่อคนที่รู้จักมานานอาจจะค่อยๆ เสื่อมไป ในที่นี้ในเรื่องของเวลาอาจใช้ความถี่ของการติดต่อสัมพันธ์กัน มาวัดในแง่ของช่วงเวลาของการพบปะกันแต่ละครั้ง และระยะเวลาที่ได้รู้จักกันก็อาจนำมาพิจารณาว่ามีการรู้จักกันมานานเท่าไรแล้ว ซึ่งสามารถใช้เป็นตัวชี้วัดถึงระดับของความสัมพันธ์อีกแง่มุมหนึ่งได้

รูปแบบของเครือข่ายทางสังคม

จากการสำรวจของผู้วิจัย สามารถสรุปได้ว่ารูปแบบเครือข่ายทางสังคมแบ่งขอบเขตได้หลายรูปแบบ คือ (พิมพ์วิทย์ ปรีดาสวัสดิ์ และวาทีณี บุญชะลิกย์, 2531 : 48-52)

1. การแบ่งรูปแบบเครือข่ายทางสังคมตามขนาดของเครือข่าย เราสามารถมีรูปแบบของเครือข่าย ได้แก่ เครือข่ายรวม (Total Network) และเครือข่ายย่อย (Partial Network) โดยเครือข่ายรวมเปรียบเสมือนสังคมใหญ่ และเครือข่ายย่อยเปรียบเสมือนระบบย่อยในสังคมใหญ่ๆ นั้น

2. การแบ่งรูปแบบเครือข่ายทางสังคมตามลักษณะความสัมพันธ์ที่มีต่อกัน เราสามารถมีรูปแบบของเครือข่าย โดยแบ่งเป็นเครือข่ายตรง (The First Order Network or Direct Network) และเครือข่ายอ้อม (The Second Order Network or Indirect Network) เครือข่ายตรงเป็นการติดต่อโดยตรงของบุคคลที่มีต่อผู้อื่น และมีการติดต่ออย่างสม่ำเสมอและเครือข่ายอ้อมเป็นการติดต่อโดยทางอ้อม ซึ่งบุคคลที่เป็นศูนย์กลางจะไม่รู้จักบุคคลอื่นๆ โดยตรง ซึ่งเครือข่ายทางสังคมนั้นจะสามารถอธิบายความสัมพันธ์ระหว่างบุคคล และชี้ให้เห็นปัจจัยเกี่ยวพันได้อย่างชัดเจน

3. การแบ่งรูปแบบเครือข่ายทางสังคมตามแนวความคิดของแอลวิน เอ. วูล์ฟ (Alvin A. Wolfe) วูล์ฟ ได้แบ่งเครือข่ายสังคมออกเป็นสองประเภทใหญ่ๆ ตามพื้นฐานลักษณะความสัมพันธ์ระหว่างบุคคล

3.1 เครือข่ายที่ไม่มีข้อจำกัด (Unlimited Network) ซึ่งได้แก่ เครือข่ายที่เกิดจากบุคคลหนึ่งเป็นจุดศูนย์กลางแล้วนับรวมตั้งแต่บุคคลแรกซึ่งบุคคลนั้นมีความสัมพันธ์ อันสามารถเพิ่มจำนวนขึ้นได้ โดยไม่จำกัดว่าจะเป็นความสัมพันธ์ในระดับไหน

3.2 เครือข่ายที่มีข้อจำกัด (Limited Network) ซึ่งเป็นการระบุเครือข่าย โดยการตั้งกฎเกณฑ์บางอย่างขึ้นมาวิเคราะห์ความสัมพันธ์ ดังนี้

3.2.1 เครือข่ายส่วนตัวบุคคล

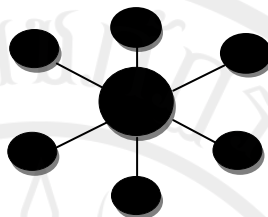
3.2.2 ประเภทบุคคล (เช่น ญาติ เพื่อนบ้าน หรือเพื่อนร่วมงาน)

3.2.3 กิจกรรม หรือพฤติกรรมที่ก่อให้เกิดความสัมพันธ์

3.2.4 บทบาทและหน้าที่ของบุคคลที่เกี่ยวข้อง

3.2.5 เนื้อหาของการแลกเปลี่ยนนั้นเป็นไปในทางเศรษฐกิจ หรือทางการเมือง

เป็นต้น ดังภาพประกอบ 2

ภาพประกอบ 2 แนวความคิดเรื่องเครือข่ายตรงแบบง่าย

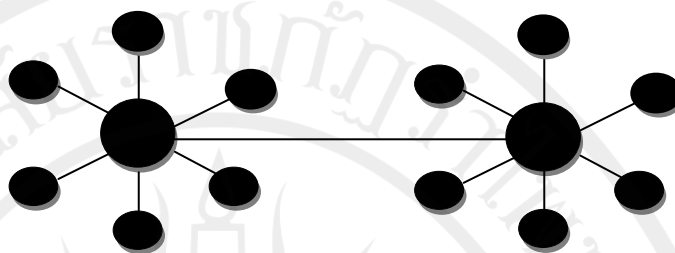
ที่มา : พิมพัลย์ ปริดาสวัสดิ์ และวาทีณี บุญชะลัถย์. 2531 : 48

4. การแบ่งรูปแบบเครือข่ายทางสังคมตามแนวความคิดของจอห์น เอ. บาร์นส์ (John A. Barnes)

บาร์นส์ นักมานุษยวิทยาได้เสนอแนวความคิดเกี่ยวกับเครือข่ายว่า ความสัมพันธ์ทางสังคมก่อให้เกิดเครือข่ายรวม (Total Network) ซึ่งเครือข่ายย่อยก็คือ ความสัมพันธ์ส่วนหนึ่งในหลายๆ ส่วนของเครือข่ายรวม โดยที่เครือข่ายย่อยนั้นต้องตั้งอยู่บนพื้นฐานหลักเกณฑ์เดียวกันกับเครือข่ายรวม หลักเกณฑ์อันนี้อาจตั้งอยู่บนพื้นฐานความสัมพันธ์ทางด้านเศรษฐกิจ เครือญาติ การเมือง หรือระบบย่อยอื่นๆ ของสังคม บาร์นส์มองว่า เครือข่ายรวมเปรียบเสมือนกับระบบสังคมใหญ่ และเครือข่ายย่อยเปรียบเสมือนกับระบบย่อย นอกจากนั้นบาร์นส์ยังได้เสนอความเห็นอีกว่า

เครือข่ายตรง (The First Order Network หรือ Direct Network) หมายถึง การติดต่อโดยตรงของปัจเจกบุคคลที่มีกับผู้อื่น อันได้แก่ ครอบครัว ญาติพี่น้อง เพื่อนบ้าน และผู้ร่วมงาน ซึ่งบุคคลเหล่านี้มักจะมีการติดต่อซึ่งกันและกันอย่างสม่ำเสมอ

เครือข่ายอ้อม (The Second Order Network หรือ Indirect Network) หมายถึง การเกี่ยวข้องติดต่อกันของปัจเจกบุคคลอื่นโดยทางอ้อม กล่าวคือ คนที่เป็นจุดศูนย์กลางอาจไม่รู้จักบุคคลอื่นๆ โดยตรง หากแต่สามารถติดต่อผ่านสมาชิกที่อยู่ในเครือข่ายตรงของตนเองได้ อย่างไรก็ตาม โดยทั่วไปแล้ว ภายในเครือข่ายตรงนั้นจะมีตัวเชื่อมของเครือข่ายหลายๆ เครือข่ายด้วยกัน ดังนี้ แสดงไว้ในภาพประกอบ 3

ภาพประกอบ 3 แนวความคิดเรื่องเครือข่ายตรงที่ซับซ้อนขึ้น
ที่มา : พิมพัลย์ ปริดาสวัสดิ์ และวาทีนิ บุญชะลิกย์. 2531 : 49

5. การแบ่งรูปแบบเครือข่ายทางสังคมตามแนวความคิดของเอเดรียน ซี. เมเยอร์ (Adrian C. Mayer)

เมเยอร์ ได้นำแนวความคิดของ แรคคลิปฟ์-บราวน์ มาผสมผสานกับแนวความคิดของบาร์นส์ โดยเมเยอร์ได้ตั้งเกณฑ์ไว้ว่า ในการศึกษาเครือข่ายสังคมนั้น จะต้องกำหนดตัวบุคคลที่เป็นจุดศูนย์กลางก่อน ซึ่งเครือข่ายที่เกิดขึ้นตามลักษณะความสัมพันธ์ทางสังคมของบุคคลนั้น กับบุคคลอื่นๆ 2 ประเภท ดังนี้

5.1 เครือข่ายตามการแยกประเภทของบุคคล หรือกลุ่มคนที่บุคคลซึ่งเป็นจุดศูนย์กลาง มีความสัมพันธ์ด้วย เป็นการระบุขอบเขตของเครือข่ายสังคมที่จะศึกษาตามลักษณะการแยกประเภทคนหรือกลุ่มคน (Classificatory Set)

5.2 เครือข่ายที่เกิดจากการปฏิสัมพันธ์ที่เกิดขึ้นจากการติดต่อสื่อสาร การให้ข่าวสาร ข้อมูลต่างๆ ตลอดจนการแลกเปลี่ยนสิ่งของ เครื่องใช้ไม้สอย หรืออาหาร ฯลฯ ที่เกิดขึ้นรอบๆ ข้าง ตัวบุคคลที่ได้รับการกำหนดให้เป็นจุดศูนย์กลาง และระหว่างบุคคลหรือกลุ่มบุคคลอื่นๆ ที่ตัวบุคคล ซึ่งเป็นจุดศูนย์กลางมีความสัมพันธ์ด้วย

จากแนวความคิดดังกล่าวนี้ เมเยอร์ได้สร้างกรอบแนวความคิดขึ้น เพื่ออธิบายถึงขอบเขตในการศึกษาเครือข่ายสังคมให้ชัดเจนขึ้น ซึ่งประกอบไปด้วยกลุ่มความสัมพันธ์ที่มีขอบเขต (Bounded) และไม่มีขอบเขต (Unbounded) ทั้งนี้ไม่ว่าจะเป็นการศึกษาเครือข่ายตามลักษณะการแยกประเภทคนหรือกลุ่มคน หรือเป็นการศึกษาเครือข่ายตามลักษณะการปฏิสัมพันธ์ก็ตาม โดยความสัมพันธ์ที่มีขอบเขตนั้น หมายถึง เครือข่ายที่ระบุขอบเขตที่แน่นอนของการปฏิสัมพันธ์ระหว่างตัวบุคคลซึ่งเป็นจุดศูนย์กลางกับบุคคลที่อยู่รอบๆ ข้าง เช่น ความสัมพันธ์ที่เกิดขึ้นเฉพาะภายในครอบครัว หรือเฉพาะกลุ่มเครือญาติ ส่วนความสัมพันธ์ที่ไม่มีขอบเขตนั้น หมายถึง เครือข่ายที่ไม่จำกัดในเรื่องของความสัมพันธ์ทางสังคมระหว่างตัวบุคคลที่เป็นจุดศูนย์กลางกับบุคคลอื่นๆ ที่อยู่รอบข้าง

อย่างไรก็ตาม บาร์นส์ก็ได้ลำดับแนวคิดของตนเองขึ้นมาใหม่อีกครั้งหนึ่ง โดยได้นำเอาแนวคิดของเมเยอร์บางส่วนมาใช้สร้างเป็นกรอบแนวคิดของตน และมุ่งให้ความสำคัญไปที่เครือข่ายย่อย โดยเน้นว่าเครือข่ายสังคมนั้นๆ จริงแล้ว หมายถึง เครือข่ายย่อย ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของเครือข่ายรวม นอกจากนี้บาร์นส์ ยังเห็นว่า เครือข่ายสังคม โดยทั่วไปแล้วไม่ว่าจะเป็นเครือข่ายสังคมใดก็ตาม จะประกอบไปด้วยลักษณะหลายๆ อย่างรวมกัน คือ เป็นเครือข่ายที่มีการกำหนดขอบเขตและไม่มีกำหนดขอบเขต เป็นทั้งเครือข่ายที่สามารถนับจำนวนคนที่อยู่ในเครือข่ายได้ และนับจำนวนไม่ได้ และเป็นเครือข่ายย่อยและเครือข่ายรวม

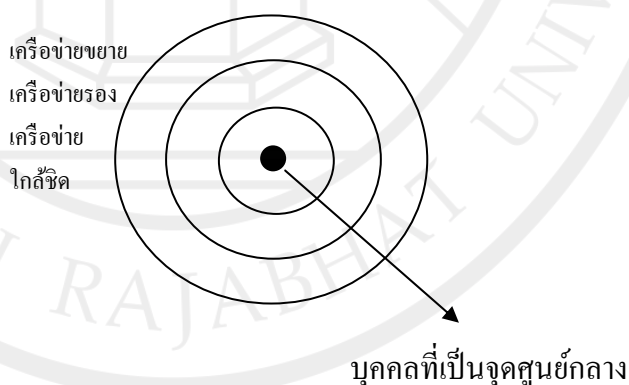
6. แบ่งตามรูปแบบเครือข่ายทางสังคมแนวความคิดของเจอร์ไม โบเซแวง (Jeremy Boissevain. 1974 : 35-39)

โบเซแวง ได้เสนอแนวความคิดไว้ว่า เครือข่ายบุคคลนั้นควรประกอบไปด้วย ปริมาณที่สำคัญๆ อย่างน้อย 3 ปริมาณ คือ

ปริมาณแรก คือ เครือข่ายใกล้ชิด (Intimate Network) ประกอบไปด้วยบุคคลต่างๆ ที่ใกล้ชิดกับบุคคลที่เป็นจุดศูนย์กลางมากที่สุด อันได้แก่ ญาติพี่น้อง เพื่อนฝูง

ปริมาณที่สอง คือ เครือข่ายรอง (Effective Network) ซึ่งประกอบไปด้วยบุคคลต่างๆ ซึ่งเป็นจุดศูนย์กลางรู้จักคุ้นเคยน้อยกว่ากลุ่มแรก กลุ่มนี้มักได้แก่ ญาติพี่น้องที่ห่างๆ ออกไป เพื่อนฝูงและคนรู้จักที่คุ้นเคยอื่นๆ

ปริมาณที่สาม คือ เครือข่ายขยาย (Extended Network) เป็นกลุ่มบุคคลซึ่งบุคคลที่เป็นจุดศูนย์กลางไม่รู้จักกันโดยตรง แต่สามารถติดต่อสัมพันธ์ด้วยได้ถ้าต้องการ โดยผ่านเครือข่ายใกล้ชิดอีกทีหนึ่ง

ภาพประกอบ 4 กรอบแนวคิดของโบเซแวง ซึ่งอาศัยระยะห่างทางสังคมเป็นเกณฑ์ในการแบ่ง ปริมาณของเครือข่ายบุคคล

ที่มา : พิมพวัลย์ ปรีดาสวัสดิ์ และวาทีณี บุญชะลิกย์. 2531 : 50

การแบ่งปริมาณของเครือข่ายบุคคลซึ่งเสนอโดยโบเชแวงนี้ ตั้งอยู่บนพื้นฐานของการใช้ระดับความผูกพัน และภาระหน้าที่ที่มีต่อกันและกันเป็นหลัก สามารถนำมาใช้เป็นพื้นฐานในการวิเคราะห์พฤติกรรมของบุคคลภายใต้ความสัมพันธ์ที่แตกต่างกันได้

ในภาคนี้พันธนี้จะใช้รูปแบบเครือข่ายทางสังคม โดยแบ่งตามลักษณะความสัมพันธ์ที่มีต่อกันคือ เครือข่ายตรงและอ้อม เครือข่ายตรงในที่นี้หมายถึง การติดต่อแบบพบปะหน้าค่าตา (Face to Face) ที่ไม่เป็นทางการระหว่างบุคคล

ทฤษฎีที่เกี่ยวกับเครือข่ายทางสังคม

จากฐานคิดแนวการศึกษาเครือข่ายดังกล่าว สามารถสรุปได้ว่าการวิเคราะห์เครือข่ายทางสังคมนั้น ให้ความสำคัญต่อการมีปฏิสัมพันธ์ทางสังคม การพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกัน รวมถึงการเชื่อมร้อยความสัมพันธ์ให้เป็นโครงสร้างทางสังคม จากฐานคิดดังกล่าวจึงทำให้เกิดทฤษฎีเกี่ยวกับเครือข่ายทางสังคมที่สำคัญ 2 ทฤษฎีหลัก คือ

1. ทฤษฎีการแลกเปลี่ยน (Exchange Theory)
2. แนวคิดทุนทางสังคม (Social Capital)

1. ทฤษฎีการแลกเปลี่ยน

ทฤษฎีการแลกเปลี่ยนมีข้อสมมติฐานเบื้องต้นเกี่ยวกับผู้กระทำทางสังคมและกิจกรรมต่างๆ ดังนี้ สัทญา สัทญาวิวัฒน์ (2550 : 115-116)

1.1 ผู้กระทำทางสังคมจะปฏิสัมพันธ์กับผู้อื่นที่สามารถตอบสนองความต้องการของตนหรือช่วยให้ตนบรรลุเป้าหมายที่พึงปรารถนาได้

1.2 การกระทำทั้งหลายก่อให้เกิดต้นทุน (Cost) แก่ผู้กระทำ เช่น สูญเสียเวลา พลังงานหรือทรัพยากรต่างๆ ที่มีอยู่ เป็นต้น

1.3 ผู้กระทำทางสังคมทั้งหลายจะพยายามทำให้ต้นทุนจากการกระทำของเขามีสัดส่วนที่เท่ากันหรือน้อยกว่าผลประโยชน์ที่ได้จากการกระทำนั้นๆ

1.4 เมื่อเลือกระหว่างการกระทำที่มีหลายทางเลือก (Alternative Courses of Action) ผู้กระทำมีแนวโน้มที่จะเลือกการกระทำที่ให้ผลตอบแทนมากที่สุดและลงทุนน้อยที่สุด

1.5 ผู้กระทำจะยุติการกระทำที่มีต้นทุนสูงกว่าผลประโยชน์ที่ได้รับ

พอสรุปได้ว่า ในการศึกษาปฏิสัมพันธ์ทางสังคมนั้น ทฤษฎีนี้อธิบายถึงเหตุที่มนุษย์สร้างความสัมพันธ์ทางสังคมขึ้นมาว่า เนื่องจากมนุษย์มีความต้องการอะไรหลายอย่างในชีวิต ถ้าพึ่งตัวเองไม่สามารถตอบสนองความต้องการของตัวเองได้ทั้งหมด จึงต้องอาศัยบุคคลอื่นมาช่วยสนองตอบความต้องการเหล่านั้น โดยทุกคนต่างแสวงหาผลตอบแทนที่พวกเขาพอใจทั้งโดยรู้ตัวและไม่รู้ตัว จากความสัมพันธ์ทางสังคมนั้นๆ การที่บุคคลยังคงดำรงความสัมพันธ์อยู่ต่อไป เพราะ

ทั้งสองฝ่ายได้รับผลตอบแทนที่แต่ละฝ่ายพึงพอใจ การเข้าสู่ความสัมพันธ์ในลักษณะเช่นนี้ จึงเป็นการสร้างพันธะแห่งการตอบแทนซึ่งกันและกัน ดังนั้น อาจกล่าวได้ว่า กระบวนการปฏิสัมพันธ์ทางสังคมโดยทั่วไป แท้จริงแล้วคือกระบวนการแลกเปลี่ยนที่ผู้กระทำทางสังคมทั้งหลายมาแลกเปลี่ยนสินค้าและบริการต่างๆ รวมทั้งสิ่งที่เป็นวัตถุและไม่ใช่วัตถุกัน เช่น อาหารที่พักอาศัย การยอมรับทางสังคม ความเห็นอกเห็นใจ เป็นต้น และการอธิบายว่าผู้กระทำทางสังคมจะมีปฏิสัมพันธ์ต่อกันและกัน อย่างไรนั้น ทฤษฎีนี้เสนอว่าให้มองผู้กระทำเหล่านั้นในฐานะที่เป็นผู้ตัดสินใจที่มีเหตุมีผลในโลกของทรัพยากรที่หายากและขาดแคลน ซึ่งบุคคลจะตัดสินใจว่าจะเข้าร่วมในการแลกเปลี่ยนหรือไม่นั้น ก็ต่อเมื่อพวกเขาได้คำนึงถึงผลเสียจากทางเลือกต่างๆ ของการกระทำนั้นๆ แล้ว จึงเลือกวิถีทางที่ดึงดูดใจมากที่สุดหรือให้ประโยชน์สูงสุด อย่างไรก็ตามในการปฏิสัมพันธ์เชิงแลกเปลี่ยนนั้น บางครั้งบุคคลอาจไม่ได้คาดหวังว่าจะต้องได้รับผลตอบแทนสูงสุดเสมอไป อาจเป็นผลตอบแทนที่บุคคลยอมรับได้หรือเป็นผลตอบแทนที่พวกเขาพึงพอใจ

แนวคิดเครือข่ายทางสังคม (Social Network) มีพัฒนาการมาจากพื้นฐานของทฤษฎีการแลกเปลี่ยน (Exchange Theory) โดยมีนักคิดคนสำคัญ คือ ริชาร์ด เอ็มเมอร์สัน (Richard Emerson) ซึ่งต่อยอดความคิดมาจาก ฮอรัท โฮแมนส์ (George C. Homans) โดยมีฐานคติ (Assumption) คือ ในเครือข่ายสังคม จะประกอบไปด้วยบุคคลหรือตัวแสดง (Actor) ที่มีความสัมพันธ์ซึ่งกันและกันตามบทบาทหรือหน้าที่ของแต่ละคนหรือคู่ความสัมพันธ์มีอยู่ ซึ่งแต่ละคนนั้นมีได้มีเพียงบทบาทเดียว หากแต่มีหลายบทบาทที่จะต้องสวมในชีวิตประจำวัน ความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลในเครือข่ายสังคมเป็นไปตามทฤษฎีของการแลกเปลี่ยน เพราะบุคคลไม่เพียงแต่ทำตามบทบาทหน้าที่ที่คาดหวังในสังคม หรือตามบรรทัดฐานที่ได้รับการถ่ายทอดมาเท่านั้น แต่ความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลยังขึ้นอยู่กับพื้นฐานของการรับรู้ และการตัดสินใจในการแลกเปลี่ยนซึ่งกันและกันระหว่างคู่ความสัมพันธ์ ทั้งในด้านวัตถุและทางด้านจิตใจ ในปัจจุบันสถานภาพองค์ความรู้ของแนวคิดนี้ได้ถูกใช้ในการศึกษาวิจัยเกี่ยวกับการวิเคราะห์เครือข่ายทางสังคม (Social Network Analysis) การสร้างตัวตนของเครือข่ายการแลกเปลี่ยนเชิงบูรณาการ (Integrated Exchange Forming) รวมไปถึงการศึกษาอำนาจและการพึ่งพา (Power and Dependence) ภายในเครือข่าย

กล่าวได้ว่า รากฐานของแนวคิดเครือข่ายทางสังคม มีที่มาจากทฤษฎีการแลกเปลี่ยน (Exchange Theory) อันถือเป็นทฤษฎีมหภาค (Macro Theory) และเก่าแก่ทฤษฎีหนึ่งของสังคมวิทยา ซึ่งนำไปใช้ได้ในการศึกษาความสัมพันธ์ทางสังคมตั้งแต่ระดับจุลภาค/ปัจเจกบุคคล (Micro Level - Individual) ไปจนถึงระดับมหภาค/สังคม (Macro Level - Society) แหล่งกำเนิดของทฤษฎีแลกเปลี่ยนมาจาก 3 แหล่ง คือ เศรษฐศาสตร์เชิงอรรถประโยชน์นิยม (Utilitarian Economics) มานุษยวิทยาเชิงหน้าที่ (Functional Anthropology) และจิตวิทยาเชิงพฤติกรรม (Behavioral Psychology)

ทฤษฎีการแลกเปลี่ยน หรืออาจเรียกในเชิงการศึกษานโยบาย (Policy Approach) ว่า ทฤษฎีทางเลือกที่มีเหตุผล (Rational Choice Theory) ประกอบขึ้นด้วยความพยายามที่จะประยุกต์หลักการตามแนวพฤติกรรมศาสตร์ (Behaviorism) ในการศึกษาปรากฏการณ์ทางสังคมวิทยา (สุเทพ สุนทรเกสัช. 2540 : 250) โดยมีฐานคติที่ว่า การกระทำระหว่างกันของบุคคลจะกระทำโดยอาศัยการโต้ตอบ ซึ่งพิจารณาจากรางวัล (Reward) กับการลงโทษ (Punishment) หรือความพอใจ (Satisfactory) กับความไม่พอใจ (Unsatisfactory) ซึ่งเป็นการแลกเปลี่ยนการกระทำระหว่างกัน ตลอดจนการพิจารณาจากการที่ได้รับความพึงพอใจสูงสุด (กำไร) เมื่อได้ลงมือกระทำไปแล้ว (ลงทุน) และคิดว่า การกระทำหรือการตอบแทนจากผู้อื่น ทำให้ผู้กระทำมีความพอใจเป็นอย่างมาก

สัญญา สัญญาวิวัฒน์ (2550 : 128) ได้แบ่งประเภทของทฤษฎีแลกเปลี่ยนเป็น 2 ประเภท คือ 1) ทฤษฎีการแลกเปลี่ยนระดับบุคคล (Individualistic Exchange Theory) หรือทฤษฎีการแลกเปลี่ยนเชิงพฤติกรรม (Behavioral Exchange Theory) ซึ่งพัฒนามาจากทฤษฎีจิตวิทยาเชิงพฤติกรรม และ 2) ทฤษฎีการแลกเปลี่ยนเชิงบูรณาการ (Integration Exchange Theory) หรือทฤษฎีการแลกเปลี่ยนเชิงโครงสร้าง (Exchange Structuralism Theory) ซึ่งพัฒนามาจากทฤษฎีมานุษยวิทยาเชิงหน้าที่ ดังนี้

1.1 ทฤษฎีการแลกเปลี่ยนระดับบุคคลของ โฮแมนส์

โฮแมนส์ (Homans. 1967 : 291-294) ถือเป็นปฐมบิดของทฤษฎีการแลกเปลี่ยน เขาได้รับอิทธิพลทางความคิดจากทฤษฎีจิตวิทยาเชิงพฤติกรรมของ บี เอฟ สกินเนอร์ โดยเขาได้เสนอแนวคิดสำคัญ คือ กระบวนการของการเสริมแรง (Process of Reinforcement) ในการอธิบายปฏิสัมพันธ์ของมนุษย์ โดยเสนอว่าพฤติกรรมของมนุษย์เป็นเรื่องของการมีปฏิสัมพันธ์ระหว่างกัน การที่บุคคลคนหนึ่งจะแสดงพฤติกรรมอย่างไร ย่อมมีเหตุผลมาจากรางวัล หรือการลงโทษ ซึ่งเป็นการเสริมแรงทางบวก (Positive Reinforcement) และทางลบ (Negative Reinforcement) ตามลำดับ สิ่งที่โฮแมนส์ใช้เป็นตัวชี้วัดเพื่อสนับสนุนแนวคิดดังกล่าว คือ ปริมาณของการกระทำ (Quantity of Activity) และระดับของคุณค่าของการกระทำ (Value of Activity) การที่บุคคลจะเลือกกระทำบางอย่างใดอย่างหนึ่ง ในเชิงปริมาณโฮแมนส์ ใช้หลักเศรษฐศาสตร์ (Principle of Economics) อธิบายว่ามนุษย์จะเลือกหนทางที่ให้ผลกำไร (Benefit) สูงสุด ในขณะที่ระดับคุณค่านั้น โฮแมนส์ใช้หลักอุปสงค์ - อุปทาน มาเชื่อมโยงกับแนวคิดทางจิตวิทยาพฤติกรรม คือ ความพอใจเพียง และความขาดแคลน

นอกจากนี้ โฮแมนส์ ได้นำเสนอประพจน์ระดับสูง (Higher Proposition) เพื่อเป็นข้อเสนอของทฤษฎีการแลกเปลี่ยน ซึ่งอาศัยความคิดพื้นฐานทางจิตวิทยาเชิงพฤติกรรมของสกินเนอร์ จำนวน 5 ข้อเสนอ ประกอบด้วย 1) ข้อเสนอด้านความสำเร็จ (Success Proposition) 2) ข้อเสนอด้านตัวกระตุ้น (Stimulus Proposition) 3) ข้อเสนอด้านคุณค่า (Value Proposition) 4) ข้อเสนอด้านการสูญเสียความพึงพอใจ (Deprivation-Satiation Proposition) และ 5) ข้อเสนอ

ด้านการก้าวร้าว - ยอมรับ (Aggression-Approval Proposition) ข้อเสนอดังกล่าวข้างต้นให้เห็นได้ว่า โฮแมนส์นั้นเน้นที่พฤติกรรมกระทำของปัจเจกในฐานะคู่แลกเปลี่ยน (Exchange Dyadic)

อย่างไรก็ตาม แนวคิดดังกล่าวก็ได้รับการวิพากษ์วิจารณ์พอสมควรจากทศกถพาร์สัน ว่าขาดความชัดเจนในเรื่องเกี่ยวกับพฤติกรรมของมนุษย์กับสัตว์ชั้นต่ำที่นำมาทำการทดลองเพื่อศึกษาพฤติกรรม รวมถึงโต้แย้งว่าหลักการทางจิตวิทยาไม่สามารถอธิบายข้อเท็จจริงทางสังคมได้ ริทเซอร์ (Ritzer. 1992 : 298) รวมถึงข้อวิจารณ์ของ ปีเตอร์ อิกท ในประเด็นของความคับแคบของทฤษฎีของโฮแมนส์ ที่มองเพียงการแลกเปลี่ยนระดับบุคคลเพียงสองคน แต่กลับละเลยไม่ให้ความสำคัญต่อปทัสถาน (Norms) และค่านิยม (Values) ในการหล่อหลอมเชิงสัญลักษณ์ให้เกิดความสัมพันธ์ทางด้านการแลกเปลี่ยนต่างๆ นอกจากนี้ โรนัลด์ โทสแลนด์ และโรเบิร์ต รีวิส ยังมองว่าทฤษฎีนี้มีความเป็นกลไก (Mechanic) มากจนเกินไป เพราะสันนิษฐานว่าคนเราจะใช้เหตุผลในการวิเคราะห์รางวัลที่จะได้มา และสิ่งที่จะเสียไปหรือถูกลงโทษ ก่อนจะทำการใดใดเสมอ ซึ่งอันที่จริงแล้วกระบวนการคิดจะมีอิทธิพลในการกำหนดพฤติกรรมของคนเรามากกว่า (จิราลักษณ์ จงสถิตมัน. 2549 : 111) จากข้อถ้อยทางทฤษฎีดังกล่าว จึงมีนักคิดที่นำแนวคิดของโฮแมนส์มาพัฒนาสู่การวิเคราะห์โครงสร้างที่มีความซับซ้อนมากขึ้น เช่น โครงสร้างของกลุ่ม หรือสังคมในรูปแบบของการบูรณาการ (Integration) ซึ่งนำโดยนักคิดคนสำคัญอย่าง ปีเตอร์ เอ็มเบลลา (Peter M. Blau)

1.2 ทฤษฎีแลกเปลี่ยนเชิงบูรณาการ

เบลลา (Blau. 1964 : 352) เป็นนักทฤษฎีแลกเปลี่ยนอีกคนหนึ่งที่มีความสำคัญต่อการอธิบายพฤติกรรมของปัจเจกบุคคลในแง่มุมมองของสังคม ในเชิงปฏิสัมพันธ์ที่ใกล้ชิด แต่เขาได้พัฒนาต่อยอดทฤษฎีของโฮแมนส์ โดยขยายขอบเขตให้กว้างขวางมากยิ่งขึ้น โดยการผสมผสานทฤษฎีพฤติกรรมทางสังคม (Social Behavioral Theory) เข้ากับทฤษฎีข้อเท็จจริงทางสังคม (Social Fact Theory) เพื่อทำความเข้าใจเกี่ยวกับโครงสร้างสังคมบนพื้นฐานของการวิเคราะห์กระบวนการทางสังคม (Social Process Analysis) ที่ควบคุมความสัมพันธ์ระหว่างปัจเจกบุคคลและกลุ่มต่างๆ

จุดสนใจของ เบลลา อยู่ที่กระบวนการแลกเปลี่ยน ซึ่งเป็นสิ่งชี้นำพฤติกรรมของมนุษย์และเป็นพื้นฐานของความสัมพันธ์ต่างๆ ระหว่างปัจเจกบุคคลและกลุ่มต่างๆ เบลลาได้เสนอ 4 ขั้นตอน จากการแลกเปลี่ยนระหว่างบุคคลไปสู่โครงสร้างสังคมและการเปลี่ยนแปลงทางสังคมได้แก่

ขั้นที่ 1 การแลกเปลี่ยนระหว่างบุคคล

ขั้นที่ 2 ความแตกต่างระหว่างสถานภาพและอำนาจ

ขั้นที่ 3 ความชอบธรรมและองค์กร

ขั้นที่ 4 ความขัดแย้งและการเปลี่ยนแปลง

ดังนั้น อาจกล่าวได้ว่าการแลกเปลี่ยนทางสังคมเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นจากความสมัครใจของปัจเจกบุคคลที่ถูกจูงใจ ด้วยผลกำไรหรือรางวัลตอบแทนที่คาดว่าจะได้รับจากผู้อื่น ซึ่งต้องอาศัยความสัมพันธ์ระหว่างกัน การแลกเปลี่ยนผลประโยชน์จึงเป็นกลไกหนึ่งในการสร้างความสัมพันธ์เป็นการพึ่งพาอาศัยก่อให้เกิดความผูกพันที่ดีต่อกัน เมื่อได้ขยายขอบเขตของทฤษฎีจากพื้นฐานทางพฤติกรรมไปสู่โครงสร้างที่มีความซับซ้อน ดังได้กล่าวมาในข้างต้นแล้ว เบล่า ได้ชี้ให้เห็นว่า ทฤษฎีพฤติกรรมทางสังคมไม่สามารถวิเคราะห์สังคมที่มีความซับซ้อนได้ แต่ต้องผสมผสานข้อเท็จจริงทางสังคมเข้าไปร่วมด้วย โดยกลไกที่เป็นตัวเชื่อมประสานระหว่างโครงสร้าง คือ ปทัสถาน และค่านิยมที่มีอยู่ในสังคมนั้นเอง (สุเทพ สุนทรเกสัช. 2540 : 270)

ในประเด็นของปทัสถาน เบล่าชี้ให้เห็นว่าเป็นสิ่งที่ทำให้การแลกเปลี่ยนทางอ้อมเข้าไปแทนที่การแลกเปลี่ยนโดยตรง เช่น การที่สมาชิกของกลุ่มคนหนึ่ง (ปัจเจกบุคคล) ได้ปฏิบัติตามตามปทัสถานของกลุ่ม (สังคม) จึงได้รับการยอมรับจากกลุ่มส่วนรวมในพฤติกรรมนั้น นับเป็นการขยายขอบเขตจากการแลกเปลี่ยนระดับบุคคลไปสู่ระดับกลุ่มหรือสังคม โดยมีปทัสถานเป็นกลไกสำคัญ ขณะเดียวกันการแสดงพฤติกรรมตามปทัสถานของสังคมดังกล่าวยังเป็นการรักษาเสถียรภาพของสังคมนั้นเอง

ในประเด็นของการใช้อำนาจ และความสมดุลเชิงอำนาจ เอ็มเมอร์สันชี้ให้เห็นถึงความสัมพันธ์เชิงอำนาจแบบพึ่งพา ที่สะท้อนจากแบบแผนการพึ่งพาอาศัยระหว่างผู้คน อันเป็นพื้นฐานในการก่อกำเนิดโครงสร้างที่เกี่ยวข้องกับการผสมผสาน การรวมหมู่ผู้คน หรือการจำแนกแยกแยะผู้คนเป็นกลุ่มหรือประเภท ในขณะเดียวกันความสัมพันธ์เชิงพึ่งพาอาศัยระหว่างกันของคนในกลุ่มจะช่วยบ่มเพาะให้สมาชิกของกลุ่มมีความสัมพันธ์ซึ่งกันและกัน และช่วยพัฒนาความสัมพันธ์ดังกล่าวให้แน่นแฟ้นมากยิ่งขึ้น ซึ่งส่งผลให้อำนาจของสมาชิกในกลุ่มไม่เท่าเทียมกัน โดยหากฝ่ายหนึ่งพึ่งพาอีกฝ่ายหนึ่งมากเกินไป (Over Dependency) อำนาจก็จะไม่สมดุล (Unbalance Power) และฝ่ายที่เป็นที่พึ่งก็จะได้เปรียบเชิงอำนาจต่ออีกฝ่ายหนึ่ง แต่ถ้าหากต่างคนต่างพึ่งพาอาศัยกันอย่างทัดเทียมกันแล้ว อำนาจนั้นก็จะเป็นสมดุล ในทฤษฎีของเอ็มเมอร์สัน อำนาจเป็นศักยภาพในเชิงโครงสร้างที่มาจากความสัมพันธ์ที่พึ่งพาอาศัยกัน ส่วนการใช้อำนาจ หมายถึงพฤติกรรมที่ใช้อำนาจดังกล่าว ในขณะที่โครงสร้างอำนาจก็จะเป็นสิ่งที่กำหนดแบบแผนและลักษณะของการแลกเปลี่ยน (Exchange Patterns and Characteristics) ระหว่างผู้กระทำการ (Agency) ที่มีอำนาจไม่เท่าเทียมกัน รวมทั้งมีความสัมพันธ์เชิงอำนาจแบบไม่เสมอภาค ซึ่งในที่สุดแล้ว

ความไม่เท่าเทียมเสมอภาคดังกล่าว มักจะนำไปสู่กระบวนการที่ทำให้อำนาจมีความสมดุลมากขึ้น จากเดิม (จิราลักษ์ณ์ จงสถิตม้น. 2549 : 111-112)

กล่าวได้ว่า คุณูปการของเอมเมอร์สัน คือ การเชื่อมโยง (Link) จุดภาคกับมหภาค จากแนวคิดทฤษฎีการแลกเปลี่ยน ซึ่งเกี่ยวพัน ไปถึงทฤษฎีเครือข่าย ดังที่ คาเรน คอลลัก สาวกคนสำคัญของเอมเมอร์สัน ได้กล่าวไว้ว่าประเด็นสำคัญในผลงานของเอมเมอร์สัน คือ โครงสร้างเครือข่ายการแลกเปลี่ยน นั่นคือศูนย์กลางการเชื่อมโยงจุดภาคกับมหภาค ซึ่งเป็นการเชื่อมโยงให้ปัจเจกบุคคลให้กลายเป็นกลุ่มและพัฒนาสู่การเป็นหมู่คณะที่ใหญ่ขึ้น เช่น องค์กร หรือพรรคการเมือง คูก (Cook. n.p. ; in citing Ritzer. 2003 : 179) ผลงานของ Emerson ดังกล่าวมีส่วนสำคัญที่ช่วยให้วงการสังคมวิทยาในปัจจุบัน โดยเฉพาะอย่างยิ่งการเกิดขึ้นของแนวคิด “เครือข่ายทางสังคม” (Social Network)

จากการขยายขอบเขตของทฤษฎีจากพื้นฐานการแลกเปลี่ยนเชิงพฤติกรรมตามแนวคิดของโฮแมนส์ ไปสู่การทำความเข้าใจโครงสร้างที่มีความซับซ้อนของเวลา ซึ่งอาจเรียกได้ว่าเป็นความพยายามในการปรับเปลี่ยนรูปร่างของทฤษฎี เพื่อให้สอดคล้องกับการศึกษาด้านข้อเท็จจริงทางสังคมที่จำเป็นต้องได้รับการเสริมแรงด้วยทฤษฎีระดับมหภาคและผู้ที่ก้าวเข้ามาทำหน้าที่ในการเชื่อมโยงพฤติกรรมของปัจเจกบุคคล (จุดภาค) กับโครงสร้างสังคม (มหภาค) ในรูปแบบของการบูรณาการในระดับที่สูงขึ้น และมีส่วนสำคัญในการพัฒนาทฤษฎีนี้ให้มีนัยเชิงโครงสร้างมากยิ่งขึ้น นั่นคือ ริชาร์ด เอ็มเมอร์สัน

ความสัมพันธ์เชิงแลกเปลี่ยนและเครือข่าย

ในขณะที่ โฮแมนส์ พยายามพัฒนาความคิดเกี่ยวกับทฤษฎีการแลกเปลี่ยนในระดับจุดภาค ส่วน เวลาได้ขยายขอบเขตความคิดสู่ระดับมหภาคที่ซับซ้อนและหลากหลาย พร้อมทั้งผสมผสานข้อเท็จจริงทางสังคมเข้าไปด้วย ริชาร์ดเอมเมอร์สันกลับมองหาหนทางที่จะสร้างทฤษฎีการแลกเปลี่ยนในลักษณะการบูรณาการที่มากขึ้น โดยเขาได้ใช้แนวคิดเรื่องอำนาจ การใช้อำนาจ และความสมดุลเชิงอำนาจมาขยายขอบเขตของทฤษฎีการแลกเปลี่ยนให้มีนัยเชิงโครงสร้าง (Network Stuctenec)

เอมเมอร์สันได้เสนอสามปัจจัยพื้นฐานในงานของเขา ประกอบด้วย อำนาจและการพึ่งพา (Power and Dependence) พฤติกรรมนิยม (Behaviorism) และความสัมพันธ์ทางสังคม (Social Relation) ซึ่งเขาถือว่าความสัมพันธ์ทางสังคมเป็นหน่วยการวิเคราะห์ (Social Relations as Units of Analysis) สำหรับงานของเขา (Emerson. Online. 1976)

สำหรับบรรดาตัวกระทำกร ในทฤษฎีการแลกเปลี่ยนระดับมหภาคของเอมเมอร์สัน อาจเป็นได้ทั้งปัจเจกบุคคล หรือหมู่คณะ ซึ่งนับเป็นปัจจัยสำคัญในการพัฒนามาสู่ความสัมพันธ์เชิงแลกเปลี่ยนและเครือข่าย ซึ่งปัจเจกบุคคลหรือหมู่คณะจะมีปฏิสัมพันธ์กัน ในลักษณะของการแลกเปลี่ยนกันภายในเครือข่ายของตนเอง โดยเอมเมอร์สันเสนอว่าในเครือข่าย

การแลกเปลี่ยนใดใด จะประกอบไปด้วย 1) โครงข่ายของความสัมพันธ์ทางสังคม (Web of Social Relation) 2) ตัวกระทำที่หลากหลย ซึ่งมีโอกาสในการแลกเปลี่ยน รวมถึงมีความสัมพันธ์ในการแลกเปลี่ยน ซึ่งกันและกัน และ 3) การแลกเปลี่ยนระดับบุคคลจะเป็นการสร้างโครงสร้างเครือข่ายเดี่ยว (Single Network Structure) ริทเซอร์ (Ritzer. 2003 : 180)

ในประเด็นของการใช้อำนาจ และความสมดุลเชิงอำนาจ เอมเมอร์สันชี้ให้เห็นถึงความสัมพันธ์เชิงอำนาจแบบพึ่งพา ที่สะท้อนจากแบบแผนการพึ่งพาอาศัยระหว่างผู้คน อันเป็นพื้นฐานในการก่อกำเนิดโครงสร้างที่เกี่ยวข้องกับการผสมผสาน การรวมหมู่ผู้คน หรือการจำแนกแยกแยะผู้คนเป็นกลุ่มหรือประเภท ในขณะที่เดียวกันความสัมพันธ์เชิงพึ่งพาอาศัยระหว่างกันของคนในกลุ่มจะช่วยบ่มเพาะให้สมาชิกของกลุ่มมีความสัมพันธ์ซึ่งกันและกัน และช่วยพัฒนาความสัมพันธ์ดังกล่าวให้แน่นแฟ้นมากยิ่งขึ้น ซึ่งส่งผลให้อำนาจของสมาชิกในกลุ่มไม่เท่าเทียมกัน โดยหากฝ่ายหนึ่งพึ่งพาอีกฝ่ายหนึ่งมากเกินไป อำนาจก็จะไม่สมดุลและฝ่ายที่เป็นที่พึ่งก็จะได้เปรียบเชิงอำนาจต่ออีกฝ่ายหนึ่ง แต่ถ้าหากต่างคนต่างพึ่งพาอาศัยกันอย่างทัดเทียมกันแล้ว อำนาจนั้นก็จะมีสมดุลในทรศนะของเอมเมอร์สัน อำนาจเป็นศักยภาพในเชิงโครงสร้างที่มาจากความสัมพันธ์ที่พึ่งพาอาศัยระหว่างผู้กระทำด้วยกัน ส่วนการใช้อำนาจ หมายถึง พฤติกรรมที่ใช้อำนาจดังกล่าว ในขณะที่โครงสร้างอำนาจก็จะเป็นสิ่งที่กำหนดแบบแผนและลักษณะของการแลกเปลี่ยน ระหว่างผู้กระทำที่มีอำนาจไม่เท่าเทียมกัน รวมทั้งมีความสัมพันธ์เชิงอำนาจแบบไม่เสมอภาค ซึ่งในที่สุดแล้วความไม่เท่าเทียมเสมอภาคดังกล่าว มักจะนำไปสู่กระบวนการที่ทำให้อำนาจมีความสมดุลมากขึ้น จากเดิม (จิราลักษณ์ จงสถิตมัน. 2549 : 111-112)

กล่าวได้ว่า คุณูปการของเอมเมอร์สัน คือ การเชื่อมโยง (Link) จุดภาคกับมหภาค จากแนวคิดทฤษฎีการแลกเปลี่ยน ซึ่งเกี่ยวพันไปถึงทฤษฎีเครือข่าย คือ โครงสร้างเครือข่ายการแลกเปลี่ยน (Exchange Network Structure) นั่นคือศูนย์กลางการเชื่อมโยงจุดภาคกับมหภาค ซึ่งเป็นการเชื่อมโยงให้ปัจเจกบุคคลให้กลายเป็นกลุ่มและพัฒนาสู่การเป็นหมู่คณะที่ใหญ่ขึ้น เช่น องค์กร หรือพรรคการเมือง

ประเภทของเครือข่ายทางสังคม (Type of Social Network)

ในการจำแนกประเภทของเครือข่ายทางสังคม สามารถแบ่งได้ในหลายรูปแบบ โดยมีนักวิชาการหลายคนที่ได้จำแนกประเภทของเครือข่าย ซึ่งผู้เขียนขอเสนอโดยสังเขป ดังนี้

นฤมล นิราทร (2543 : 18-21) ได้จำแนกประเภทของเครือข่ายทางสังคม ตามมิติ 4 มิติ

ดังนี้

1. จำแนกตามพื้นที่ดำเนินการ เช่น เครือข่ายระดับหมู่บ้าน ตำบล อำเภอ จังหวัด ภาค

และประเทศ

2. จำแนกตามกิจกรรมหรือประเด็นปัญหา เช่น เครื่องข่ายที่ทำงานด้านเด็ก สตรี สาธารณสุข เศรษฐกิจ พัฒนาชุมชน สิทธิมนุษยชน สิ่งแวดล้อม

3. จำแนกตามอาชีพหรือสถานภาพทางสังคม เช่น เครื่องข่ายด้านแรงงาน เครื่องข่ายกลุ่มพระสงฆ์ธรรม เครื่องข่ายครูพิทักษ์สิทธิเด็ก เครื่องข่ายสาวตรีนักเรียน

4. จำแนกตามรูปแบบโครงสร้างหรือความสัมพันธ์ ทำให้เกิดเครือข่ายใน 2 ลักษณะ คือ เครือข่ายตามแนวดิ่ง คือ 1) เครือข่ายที่มีโครงสร้างเป็นช่วงชั้น ทำให้ความสัมพันธ์ระหว่างองค์กรภายในเครือข่ายไม่เท่ากัน และ 2) เครือข่ายตามแนวนอน เป็นเครือข่ายที่ความสัมพันธ์ระหว่างองค์กรภายในเครือข่ายเท่าเทียมกัน

นอกจากนี้ คิลด์ฟ และ ไชค์ (Kilduff and Tsai, 2003 : 4-8) ได้แบ่งประเภทของเครือข่ายตามระดับของการศึกษาวิเคราะห์เครือข่าย โดยแบ่งได้เป็น 4 ประเภท คือ 1) เครือข่ายระดับปัจเจกบุคคล 2) เครือข่ายระดับหน่วยธุรกิจ 3) เครือข่ายระดับองค์กร และ 4) เครือข่ายระดับอื่นๆ หรือระดับระหว่างองค์กร

อย่างไรก็ตาม แม้มิติของการจำแนกประเภทของเครือข่ายทางสังคมดังกล่าว จะค่อนข้างชัดเจน สามารถจำแนกประเภทได้ แต่หากพิจารณาอย่างละเอียดแล้วจะพบว่า บางเครือข่ายอาจมีลักษณะทับซ้อนกันอยู่ในแต่ละมิติ เช่น เครือข่ายแรงงาน มีลักษณะเป็นทั้งเครือข่ายด้านแรงงาน และเป็นเครือข่ายระดับประเทศด้วย

การสร้างเครือข่ายทางสังคม

การสร้างเครือข่าย หมายถึง กิจกรรมในการก่อให้เกิดกลุ่ม ซึ่งอาจเป็นกลุ่มองค์กรหรือกลุ่มบุคคล เพื่อวัตถุประสงค์ในการแลกเปลี่ยน การจัดกิจกรรม หรือการผลิตรายหว่างองค์กรสมาชิก ต้องอาศัยการมีปฏิสัมพันธ์ร่วมกันมาก่อนหน้าที่จะทำความตกลงเป็นองค์กรเครือข่าย (นฤมล นิราทร, 2543 : 8)

สำหรับเหตุผลในการสร้างเครือข่ายทางสังคมนั้น นฤมล นิราทร (2543 : 11-12) กล่าวว่า เป็นเพราะ 1) ต้องการมีเพื่อนในการทำงาน ต้องการมีหมู่ มีพวก 2) ต้องการทรัพยากรในการทำงาน 3) ต้องการรับภาระความเสี่ยงในกิจกรรมร่วมกัน 4) ต้องการความชำนาญเฉพาะด้านในการแก้ไขปัญหา 5) ต้องการประหยัด และ 6) ต้องการเรียนรู้ประสบการณ์ในการทำงานร่วมกัน รวมไปถึงมีปัจจัยเสริมที่เป็นเงื่อนไขสำคัญ คือ ความเต็มใจที่จะเข้าร่วมเป็นเครือข่าย

ส่วนพระมหาสุทิตย์ อาภากรโ (2547 : 55-58) ให้เหตุผลว่าการสร้างเครือข่ายทางสังคมเกิดจาก 1) สถานการณ์ปัญหาและสภาพแวดล้อมที่ซ้ำซ้อน หลากหลาย และขยายตัว จนเกินความสามารถของปัจเจกบุคคล หรือกลุ่ม ที่จะดำเนินการแก้ไข 2) เครือข่ายเป็นเครื่องมือหรือยุทธศาสตร์ในการสร้างพื้นที่ทางสังคม และ 3) เพื่อให้การประสานผลประโยชน์เป็นไปอย่างเท่าเทียม

จากที่กล่าวมาในข้างต้น จะเห็นได้ว่าเหตุผลสำคัญของการสร้างเครือข่ายทางสังคม คือ การมุ่งที่จะบรรลุเป้าหมายของปัจเจกบุคคล ซึ่งไม่สามารถทำได้ด้วยตนเองโดยลำพัง แต่ต้องอาศัย การรวมตัวกันเป็นกลุ่มเพื่อแลกเปลี่ยนทรัพยากร อันจะส่งผลให้สามารถดำเนินการให้บรรลุเป้าหมาย อันเป็นการประสานผลประโยชน์ซึ่งกันและกัน

องค์ประกอบของเครือข่ายทางสังคม (Social Network Components)

มีนักวิชาการหรือผู้รู้ได้กำหนดองค์ประกอบของเครือข่ายทางสังคมไว้หลายแนวทาง ซึ่งผู้เขียนขอเสนอโดยสังเขป ดังนี้

พระมหาสุทิตย์ อากาศโร (2547 : 48-49) กล่าวว่า องค์ประกอบที่สำคัญของความเป็นเครือข่าย ประกอบด้วย 1) หน่วยชีวิตหรือสมาชิก 2) จุดมุ่งหมาย 3) การทำหน้าที่อย่างมีจิตสำนึก 4) การมีส่วนร่วม และการแลกเปลี่ยน และ 5) ระบบความสัมพันธ์และการสื่อสาร

เกรียงศักดิ์ เจริญวงศ์ศักดิ์ (2543 : 36-43) กล่าวถึงองค์ประกอบที่สำคัญของเครือข่าย ว่ามีอยู่ 7 ประการ ประกอบด้วย 1) การรับรู้มุมมองร่วมกัน 2) การมีวิสัยทัศน์ร่วมกัน 3) การมี ผลประโยชน์และความสนใจร่วมกัน 4) การมีส่วนร่วมของสมาชิกเครือข่ายอย่างกว้างขวาง 5) มีกระบวนการเสริมสร้างซึ่งกันและกัน 6) มีการพึ่งอิงร่วมกัน และ 7) การมีปฏิสัมพันธ์ เชิงแลกเปลี่ยน

วานอร์ (Waner, 1978 : 95 ; อ้างถึงใน ปารีชาติ สถาปิตานนท์ และชัยวัฒน์ ธีระพันธ์. 2546 : 9) กล่าวถึงองค์ประกอบของเครือข่าย โดยใช้ตัวอักษรย่อภาษาอังกฤษ คือ LINK ซึ่งประกอบด้วย 1) การเรียนรู้ (Learning) 2) การลงทุน (Investing) 3) การดูแล (Nursing) และ 4) การรักษา (Keeping)

สรุปได้ว่า องค์ประกอบของเครือข่ายทางสังคม ประกอบด้วย

1. สมาชิกของเครือข่าย
2. มีจุดมุ่งหมายร่วมกัน
3. การปฏิบัติหน้าที่ของสมาชิกในเครือข่าย
4. การสื่อสารภายในเครือข่าย
5. การมีปฏิสัมพันธ์เชิงแลกเปลี่ยน

การวิเคราะห์เครือข่ายทางสังคม (Social Network Analysis)

จากที่กล่าวมาในข้างต้นจะเห็นได้ว่า แนวความคิดในเรื่องเครือข่ายทางสังคมนั้น เน้นการดำรงอยู่ของสายใยความสัมพันธ์ทางสังคม (Social Relation Web) ระหว่างบุคคล ที่ขยายครอบคลุมไปทั่วทั้งสังคม แต่การวิเคราะห์เครือข่ายทางสังคมนั้น ในทางสังคมวิทยาจะเน้นที่ ความสัมพันธ์ทางสังคมระหว่างบุคคลที่อยู่ในเครือข่ายสังคมว่า จะส่งผลต่อพฤติกรรมซึ่งกันและกัน อย่างไร ซึ่งต้องอาศัยปัจจัยเรื่องรูปแบบและลักษณะของเครือข่ายสังคมมาอธิบายพฤติกรรม

ของบุคคลด้วย ในเรื่องนี้ Jeremy Boissevain ได้เสนอถึงลักษณะความสัมพันธ์ทางสังคมที่สามารถนำมาเป็นกรอบในการศึกษาวิเคราะห์เครือข่ายสังคมไว้ 4 ลักษณะด้วยกัน ดังนี้ โบเซแวง (Boissevain, 1974 : 35-39)

1. ความสัมพันธ์อันหลากหลายด้วยบทบาทที่มีในสังคม : ความสัมพันธ์เชิงซ้อน (Diversity of Linkage : Multiplexity) โดยลักษณะของความสัมพันธ์แบบนี้ สามารถอธิบายได้ด้วยทฤษฎีบทบาท (Role Theory) เนื่องจากในเครือข่ายทางสังคมนั้น จะประกอบไปด้วยบุคคลที่มีความสัมพันธ์ซึ่งกันและกัน ตามบทบาทหรือหน้าที่ที่แต่ละคนหรือคู่ความสัมพันธ์มีอยู่ โดยที่บุคคลแต่ละคนนั้นมีได้มีเพียงบทบาทเดียว หากแต่มีหลายบทบาทที่จะต้องสวมในชีวิตประจำวัน เช่น บทบาทของแม่ บทบาทลูก บทบาทอาจารย์ บทบาทนักศึกษา บทบาทของเพื่อน เป็นต้น ดังนั้น บุคคลสองคนอาจมีความสัมพันธ์กันได้ ทั้งในบทบาทเดียว (Single Role) หรือหลายบทบาทประกอบกัน (Multiple Roles) เรียกว่าเป็นความสัมพันธ์เชิงเดี่ยว (Uniplex or Single-Relation) และความสัมพันธ์เชิงซ้อน (Multiplex or Multi-Relation) ตามลำดับ ซึ่งบทบาทแต่ละบทบาทจะมีปทัสถาน (Norms) และความคาดหวัง (Expectation) เป็นตัวชี้แนะแนวทางพฤติกรรมที่จะปฏิบัติต่อกันและกัน

2. ความสัมพันธ์ทางสังคมบนพื้นฐานของการแลกเปลี่ยน (Transactional Contact) ความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลในเครือข่ายทางสังคม บางครั้งอาจเป็นไปตามทฤษฎีการแลกเปลี่ยน (Exchange Theory) ที่กล่าวมาในช่วงต้นของบทความนี้ เนื่องจากบุคคลไม่เพียงแต่ทำตามบทบาทหน้าที่ที่คาดหวัง (Expect Role/Functions) ในสังคม หรือตามปทัสถาน (Norms) ที่ได้รับการถ่ายทอดมาเท่านั้น แต่ความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลยังขึ้นอยู่กับพื้นฐานของการรับรู้และการตัดสินใจในการแลกเปลี่ยนซึ่งกันและกันระหว่างคู่ความสัมพันธ์ ทั้งในด้านวัตถุและทางด้านจิตใจ เช่น เงินทอง สิ่งของ หรือความช่วยเหลือที่ก่อให้เกิดบุญคุณที่ต้องมีการตอบแทนกันในภายภาคหน้า โดยที่ตัวบุคคลเป็นผู้ตัดสินใจเองในการที่จะเลือก หรือมีพฤติกรรมอย่างไร หรือแลกเปลี่ยนอะไรกับอีกบุคคลหนึ่ง เช่น ความเป็นเพื่อนระหว่าง นายดำกับนายแดง อาจเป็นไปได้ทั้งในเรื่องของความรัก ความซื่อสัตย์ ความสนิทสนม การให้ของกำนัล การให้ยืมเงินทอง แต่ทั้งคู่ก็อาจเลือกที่จะแลกเปลี่ยนในเพียงบางสิ่งบางอย่างซึ่งกันและกันเท่านั้น ทั้งนี้ โดยคำนึงถึงความเหมาะสมหรือความพอใจที่จะได้จากการแลกเปลี่ยนนั้นๆ ด้วย

3. ความสัมพันธ์ทางสังคมในลักษณะที่เท่าเทียมกันและไม่เท่าเทียมกัน (Directional Flow) ความสัมพันธ์ทางสังคมระหว่างบุคคล ซึ่งวางอยู่บนพื้นฐานการแลกเปลี่ยนนั้น สามารถก่อให้เกิดความสัมพันธ์ในลักษณะร่วมมือกัน (Cooperative) หรือแข่งขันกัน (Competitive) ซึ่งอาจก่อให้เกิดการแลกเปลี่ยนที่สมดุล (Balance Reciprocity) และไม่สมดุลกัน (Negative

Reciprocity) ขึ้น ในที่นี้หมายถึงการได้รับผลประโยชน์จากกันและกัน ทั้งในลักษณะที่เท่าเทียมกัน และไม่เท่าเทียมกัน โดยฝ่ายหนึ่งอาจได้รับมากกว่าอีกฝ่ายหนึ่ง

4. ความถี่และระยะเวลาของความสัมพันธ์ (Frequency and Duration of Relationship) ความถี่ของความสัมพันธ์ (Frequency of Relationship) ถือเป็นปัจจัยที่นำไปสู่คุณภาพของความสัมพันธ์ ในลักษณะการเกิดความสัมพันธ์เชิงซ้อน และในทำนองเดียวกันความถี่ของความสัมพันธ์ ก็เป็นผลเนื่องมาจากความสัมพันธ์เชิงซ้อน ความผูกพันและความมีอิทธิพลต่อกันและกันในด้านพฤติกรรมนั้น จึงขึ้นอยู่กับความถี่และความบ่อยครั้งของการพบปะสัมพันธ์กัน ประกอบขึ้นอยู่กับช่วงระยะเวลาของความสัมพันธ์ด้วย ยิ่งบุคคลมีความสัมพันธ์กับอีกบุคคลหนึ่งบ่อยครั้งและมีระยะเวลาของการรู้จักกันนานเพียงใด ความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลสองคน จะมีอิทธิพลกำหนดพฤติกรรมของกันและกันมากขึ้นเท่านั้น เนื่องจากว่ามีความผูกพันมาก แต่ความถี่ของความสัมพันธ์อย่างเดียวนั้น ไม่เพียงพอที่จะทำนายอิทธิพลของความสัมพันธ์ระหว่างบุคคล หรือพฤติกรรมของบุคคลได้ เช่น หากเราเดินทางไปทำงาน และพบกับพนักงานทำความสะอาดทุกวัน ก็ไม่ได้หมายความว่าพนักงานทำความสะอาดนั้นจะมีอิทธิพลในการกำหนดพฤติกรรมของเรา ในทางตรงกันข้ามแม้ว่าเราไม่ได้เจอน้องชายถึงสองปี แต่เราก็มีความรักให้แก่เขาและยินดีที่จะทำตามคำขอของเขา ดังนั้น อาจกล่าวได้ว่า ระยะเวลาของการมีความสัมพันธ์กัน อาจใช้เป็นตัวชี้วัด (Indicator) ในการทำนายอิทธิพลที่มีต่อพฤติกรรมของบุคคลมากกว่าความถี่ของการพบปะกัน

นอกจากลักษณะของความสัมพันธ์ภายในเครือข่ายทางสังคมทั้งสี่ข้างต้น Boissevain ยังได้เสนอต่อไปอีกว่า สิ่งที่จะต้องคำนึงและวิเคราะห์ร่วมไปด้วย คือ ลักษณะของโครงสร้างของเครือข่ายทางสังคม ประกอบด้วย 1) ขนาดของเครือข่าย 2) ความหนาแน่นภายในเครือข่าย 3) ความเกี่ยวพันกันภายในเครือข่าย 4) ตำแหน่งของบุคคลภายในเครือข่าย และ 5) กลุ่มของความสัมพันธ์ของบุคคลในเครือข่าย

การวิเคราะห์เครือข่ายทางสังคมแนวเศรษฐศาสตร์การเมือง

การประยุกต์ใช้การวิเคราะห์เครือข่ายทางสังคม เพื่อนำมาศึกษาในเชิงเศรษฐศาสตร์การเมือง เราพบว่า การวิเคราะห์เครือข่ายทางสังคมและเศรษฐศาสตร์ทางสังคมเป็นแนววิเคราะห์ที่สามารถเข้ากันได้ คือ ในขณะที่การวิเคราะห์เครือข่ายเกี่ยวข้องกับการวิเคราะห์ปฏิสัมพันธ์ระหว่างปัจเจกชน และกลุ่มองค์กรต่างๆ ส่วนการวิเคราะห์แนวเศรษฐศาสตร์การเมืองนั้น เน้นการศึกษาของความผูกพันของกิจกรรมทางเศรษฐกิจภายใต้กรอบของสาธารณูปการเมือง โดยเฉพาะอย่างยิ่งในปัจจุบันกิจกรรมทางเศรษฐกิจจะเน้นทางสถาบันของระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยม ดังนั้นปัญหาที่แนวการวิเคราะห์ทั้งสองในอดีตนั้นยังไม่ได้มีการใช้ร่วมกัน ในการวิเคราะห์สังคมก็เนื่องมาจากการวิเคราะห์เครือข่ายสังคมมักให้ความสำคัญต่อการวิเคราะห์ในระดับจุลภาค (Micro Level) แต่การวิเคราะห์

เชิงเศรษฐศาสตร์การเมืองนั้นจะเน้นในระดับมหภาค (Macro Level) ลักษณะเช่นนี้มีผลทำให้การศึกษาในแต่ละแนวขาดโอกาสที่จะเติมเต็มความสมบูรณ์ในการวิเคราะห์แนวการศึกษาของตัวเอง ทางออกในการที่จะบูรณาการการวิเคราะห์ทั้งสองแนวเข้าด้วยกันนั้นต้องให้ความสำคัญต่อการศึกษาโครงสร้างอำนาจ (Power Structures) การศึกษาดังกล่าวมีจุดเริ่มต้นมาจากทฤษฎีว่าด้วยรัฐของสำนักมาร์กซิส หลังจากนั้นก็จะใช้แนวคิดการวิเคราะห์เครือข่ายสังคมมาใช้ให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างบริษัทธุรกิจกับรัฐ โดยอาศัยการเชื่อมร้อยเป็นเครือข่าย (Interlocking) (Mark. 2007 : 1-3) ตัวอย่างของการวิเคราะห์โดยการบูรณาการระหว่างการวิเคราะห์เครือข่ายทางสังคมและการวิเคราะห์เชิงเศรษฐศาสตร์การเมือง ได้แก่ งานของคอมฮอฟ (Domhoff. 2002 : 139) คอมฮอฟบูรณาการระหว่างแนวการวิเคราะห์ทั้งสองโดยเริ่มจากการวิเคราะห์ ระบุว่าอำนาจอยู่ที่ใครในสังคมว่ามีอยู่ 4 วิธี คือ

1. วิธีการระบุถึงอำนาจโดยพิจารณาจากตำแหน่ง (Positional Technique) มีฐานการวิเคราะห์อยู่ที่ว่า ผู้มีตำแหน่งสำคัญๆ ในองค์กรย่อมเป็นผู้มีอำนาจควบคุมทรัพยากรและการตัดสินใจของชุมชน ดังนั้นจึงมีคำถามหลักว่าใครปกครอง (Who Governs) แต่วิธีนี้มีจุดอ่อนในการวิเคราะห์โครงสร้างอำนาจชั่วคราว เพราะมีมิติของอำนาจเชิงอิทธิพลเป็นปัจจัยสำคัญ ดังนั้นคนที่มีตำแหน่งทางการอาจไม่มีอำนาจใดๆ ก็ได้ ในทางกลับกันคนที่ไม่มีตำแหน่งใดๆ กลับเป็นคนมีอำนาจที่ปฏิบัติการอยู่เบื้องหลัง ดังนั้นการจะวิเคราะห์ชนชั้นนำจากตำแหน่งจะต้องปรับแนวคิดไปสู่การวิเคราะห์ตำแหน่งในเครือข่ายอุปถัมภ์ที่ไม่เป็นทางการ

2. วิธีการระบุถึงอำนาจโดยพิจารณาจากชื่อเสียง (Reputational Technique) วิธีนี้มีฐานการวิเคราะห์คนที่ชื่อเสียงจนเป็นที่ยอมรับของสมาชิกในชุมชนท้องถิ่นย่อมจะได้รับความไว้วางใจในการตัดสินใจปัญหาของชุมชน วิธีนี้มีจุดอ่อนในบริบทของการวิจัยนี้ คือ คนที่มีอำนาจอาจจะไม่ใช่คนที่มีชื่อเสียงดีแต่เพียงด้านเดียว เนื่องจากการใช้อำนาจในเชิงอิทธิพลอาจทำให้ผู้มีอำนาจมีทั้งจะเป็นผู้ที่มีชื่อเสียงทั้งยอมรับและไม่ยอมรับ ขึ้นอยู่กับความสัมพันธ์ระหว่างบุคคล เช่น เป็นทั้งผู้อุปถัมภ์ช่วยเหลือคนและเป็นทั้งผู้ที่ใช้ความรุนแรง นอกจากนี้ฐานคิดเกี่ยวกับโครงสร้างอำนาจตามวิธีนี้จะมีลักษณะที่แตกต่างจากโครงสร้างที่ใช้งานวิจัยนี้ คือ มองโครงสร้างอำนาจเป็นสิ่งที่มิอยู่ตายตัวไม่เปลี่ยนแปลง

3. วิธีการระบุถึงอำนาจโดยพิจารณาจากการมีส่วนร่วมในการตัดสินใจ (Decision-Making Technique) ฐานการวิเคราะห์ของวิธีนี้ตั้งอยู่บนความเชื่อที่ว่าในการศึกษาผู้มีอำนาจท้องถิ่นนั้นจะต้องศึกษาถึงพฤติกรรมจริงๆ ที่เกิดขึ้นในกระบวนการทางการเมือง คือ การวิเคราะห์จากกระบวนการตัดสินใจปัญหาสาธารณะสำคัญๆ ว่า ใครเข้าร่วมตัดสินใจและใครมีบทบาทครอบงำผลการตัดสินใจดังกล่าว โดยมีคำถามว่าใครชนะ (Who Wins) จุดอ่อนที่สำคัญประการหนึ่ง

เช่น ผู้ที่เข้าร่วมประชุมที่เป็นทางการ อาจจะไม่มียอำนาจในการตัดสินใจในประเด็นสาธารณะ เนื่องจากเป็นตัวแทนที่ถูกเชิญให้มาบ่งหน้าก็ได้ ดังนั้นในการวิเคราะห์ชนชั้นนำจากการมีส่วนร่วมในการตัดสินใจ ในงานวิจัยนี้จะพิจารณาถึงเวทีการตัดสินใจที่มีใช้การประชุมทางการ แต่เพียงอย่างเดียว แต่จะต้องเสริมการประชุมที่ไม่เป็นทางการในประเด็นสาธารณะที่สำคัญ

4. วิธีการระบุถึงอำนาจโดยพิจารณาจากการกระจุกตัว การระบุตัวอำนาจของวิธีนี้ ตั้งอยู่บนคำถามหลักที่ว่าใครได้ประโยชน์ (Who Benefit) ฐานการวิเคราะห์ของวิธีนี้ก็คือ ชุมชนท้องถิ่นจะเกิดการกระจุกตัวของรายได้ในคนกลุ่มใดกลุ่มหนึ่งได้นั้น คนกลุ่มดังกล่าวจะต้องมีอำนาจมากพอที่สามารถดึงรายได้ให้มากระจุกอยู่ที่ตัวเองได้ แต่การใช้ความมั่งคั่งและรายได้จะต้องตระหนักว่าความมั่งคั่งและรายได้ไม่ใช่เป็นสิ่งเดียวกับเรื่องอำนาจ เพียงเป็นสัญญาณที่แสดงให้เห็นถึงการมีอำนาจ

ในการวิเคราะห์โครงสร้างอำนาจของสหรัฐอเมริกา ดอมฮอปได้ชี้ให้เห็นถึงการถูกรอบงำด้วยโครงสร้างอำนาจแบบชนชั้นนำ โครงสร้างแบบชนชั้นนำเป็นแบบแผนความสัมพันธ์ที่อำนาจกระจุกตัวอยู่ที่คนกลุ่มน้อย (Minority) ของสังคม ไม่ว่าจะมองในระดับชาติหรือในระดับท้องถิ่น ชนชั้นนำเป็นกลุ่มสังคม (Social Group) ที่มีตำแหน่งบนจุดยอดสุดของปิรามิด (Social Hierarchy) ของการแบ่งชั้นทางสังคม (Social Stratification) การมีอำนาจแบบชนชั้นนำตั้งอยู่บนการจัดองค์การเพื่อการครอบงำหรือปกครองคน (Domination) เนื่องจากผู้นำองค์การสามารถควบคุมการใช้ทรัพยากรในรูปแบบต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นทรัพย์สินความมั่งคั่ง ตำแหน่งบังคับบัญชา ทักษะความรู้หรือสถานภาพทางสังคม นอกจากนี้ผู้นำดังกล่าวยังมีข้อมูลสารสนเทศมากกว่าคนที่อยู่ในระดับล่าง รวมถึงความสามารถในการให้ผู้อื่นให้โทษด้วย โครงสร้างอำนาจแบบชนชั้นนำเกิดจากการสร้างเครือข่ายอำนาจขององค์การต่างๆ และโยงกันเป็นโครงสร้างอำนาจ เนื่องจากเครือข่ายเปรียบเสมือนอิฐบล็อก (Building Block) สำหรับการก่อรูปโครงสร้างขึ้นมา ภายใต้อำนาจแบบชนชั้นนำนั้น จะพบว่ามีการสัมพันธ์ระหว่างการกระจุกตัวของอำนาจกับความมั่งคั่ง กล่าวคือ กลุ่มที่มีอำนาจก็จะมี ความมั่งคั่ง ในทางกลับกันกลุ่มที่มีความมั่งคั่งก็จะเข้ามามีอำนาจด้วย

เดวิท (David. 1990 : 119-149) ได้นำเสนอแนวคิดเกี่ยวกับ โครงสร้างเครือข่ายอำนาจ ในท้องถิ่นตามบริบทของประเทศสหรัฐอเมริกาไว้ 3 รูปแบบ คือ

1. แนวคิดโครงสร้างเครือข่ายอำนาจแบบชนชั้นนำ
2. แนวคิดโครงสร้างเครือข่ายอำนาจแบบพหุนิยม
3. แนวคิดโครงสร้างเครือข่ายอำนาจแบบอุปถัมภ์

1. แนวคิดโครงสร้างเครือข่ายอำนาจแบบชนชั้นนำ

แนวคิดเกี่ยวกับ โครงสร้างอำนาจแบบชนชั้นนำนั้น ตั้งอยู่บนฐานคิดว่าความสัมพันธ์ในเชิงอำนาจของชุมชนมีลักษณะเหมือนพีรามิดเชิงซ้อน (Multiple Pyramid) ที่ศูนย์กลางอยู่ที่คนกลุ่มน้อยในการเข้าไปมีอำนาจในการตัดสินใจเชิงนโยบาย ซึ่งหมายถึง กลุ่มชนชั้นนำ (Elite) ดังนั้น โครงสร้างแบบชนชั้นนำจึงเป็นแบบแผนความสัมพันธ์ที่อำนาจกระจุกตัวอยู่ที่คนกลุ่มน้อย (Minority) ของสังคม ไม่ว่าจะมองในระดับชาติ หรือในระดับท้องถิ่นชนชั้นนำเป็นกลุ่มสังคม (Social Group) ที่มีตำแหน่งบนจุดยอดสุดของพีรามิด (Social Hierarchy) ของการแบ่งชั้นทางสังคม (Social Stratification) การมีอำนาจแบบชนชั้นนำตั้งอยู่บนการจัดองค์การ เพื่อการครอบงำหรือปกครองคน (Domination) เนื่องจากผู้นำองค์การจะสามารถควบคุมการใช้ทรัพยากรในรูปแบบต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นทรัพย์สินความมั่งคั่ง ตำแหน่งบังคับบัญชา ทักษะความรู้หรือสถานภาพทางสังคม นอกจากนี้ผู้นำดังกล่าวยังมีข้อมูลสารสนเทศมากกว่าคนที่อยู่ในระดับล่าง รวมถึงความสามารถในการให้ทุนให้โทษด้วย ชนชั้นนำท้องถิ่นจึงเป็นคนกลุ่มน้อยที่เคลื่อนไหวเพื่อรับใช้ผลประโยชน์กลุ่มชนชั้นตนเองเป็นหลัก ดังจะเห็นได้จากในสถานการณ์เมื่อกลุ่มผลประโยชน์ของชนชั้นนำขัดแย้งกับผลประโยชน์ของส่วนร่วม ดังนั้นอำนาจแบบชนชั้นนำจึงมีลักษณะของการปกครองที่ไม่ใช่ประชาธิปไตย ที่อยู่เบื้องหลังกระบวนการเลือกตั้งในรูปแบบของประชาธิปไตย ตัวแทนของนักวิชาการสำนักอเมริกาที่ศึกษาเกี่ยวกับชนชั้นนำ ได้แก่ Floyd Hunter, William Domhoff

ฮันเตอร์ (Hunter) ได้ศึกษาโครงสร้างอำนาจของชุมชนโดยให้ความสำคัญต่อฐานอำนาจที่มาจากหลากหลายรูปแบบ เช่น ตำแหน่งทางการเมืองหรือทุนทางเศรษฐกิจและหน่วยในการวิเคราะห์จะให้ความสำคัญแก่การวิเคราะห์องค์การแบบสหวิทยาการแทนที่การใช้กลุ่มแบบพหุนิยมหรือชนชั้น นอกจากนี้ ฮันเตอร์ของชุมชนท้องถิ่น โดยเชื่อมโยงกับแนวคิดเครือข่ายอำนาจว่า ได้มีการปฏิบัติหรือทำหน้าที่อย่างไร

ในการก่อรูปโครงสร้างอำนาจของชุมชนทั้ง ฮันเตอร์ (Hunter) และดอมฮอฟ (Domhoff) ต่างก็ให้ความสำคัญต่อเครือข่ายอำนาจในฐานะที่เป็นกลไกก่อรูปโครงสร้างอำนาจ เนื่องจากจุดเริ่มต้นของโครงสร้างอำนาจเกิดจากการสร้างเครือข่ายอำนาจขององค์การต่างๆ และโยงกันจนก่อรูปเป็นโครงสร้าง ดังนั้นเครือข่ายอำนาจ ในที่นี้จึงเปรียบเสมือนอิฐบล็อก (Building Block) สำหรับการก่อรูปโครงสร้างขึ้นมา ในการก่อรูปโครงสร้างอำนาจแบบชนชั้นนำนั้น จะพบว่ากลไกกลางที่จะเป็นตัวเชื่อมระหว่างชนชั้นนำท้องถิ่นกับประชาชนทั่วไป ได้แก่ เครือข่ายของระบบอุปถัมภ์

2. แนวคิดโครงสร้างเครือข่ายอำนาจแบบพหุนิยม

โรเบิร์ต ดาห์ล (Robert Dahl) ได้วิจารณ์แนวคิดแบบชนชั้นนำว่าเป็นตัวแบบไม่สอดคล้องกับความเป็นจริง เนื่องจากใช้วิธีการระบุโครงสร้างอำนาจโดยพิจารณาจากชื่อเสียง (Reputational Technique) วิธีนี้มีฐานการวิเคราะห์คนที่มิชื่อเสียงจนเป็นที่ยอมรับของสมาชิกในชุมชนท้องถิ่น ย่อมจะได้รับความไว้วางใจในการตัดสินใจของชุมชน วิธีนี้มีจุดอ่อนในบริบทของการวิจัยนี้ คือ คนที่มีอำนาจอาจจะไม่ใช่คนที่มิชื่อเสียงดีแต่เพียงด้านเดียว เนื่องจากการใช้อำนาจในเชิงอิทธิพล อาจทำให้ผู้มีอำนาจมีทั้งจะเป็นผู้ที่มิชื่อเสียงทั้งยอมรับและไม่ยอมรับ ขึ้นอยู่กับความสัมพันธ์ระหว่างบุคคล เช่น เป็นทั้งผู้อุปถัมภ์ช่วยเหลือคนและเป็นทั้งเจ้าพ่อที่ใช้ความรุนแรง นอกจากนี้ฐานคิดเกี่ยวกับโครงสร้างอำนาจตามวิธีนี้จะมีลักษณะที่แตกต่างจากโครงสร้างที่ใช้ในงานวิจัยนี้ คือ มองโครงสร้างอำนาจเป็นสิ่งที่มียุ่ตายตัวไม่เปลี่ยนแปลง

จากการใช้วิธีศึกษาแบบมีส่วนร่วมในการตัดสินใจดังกล่าวจะพบว่า ในการตัดสินใจเกี่ยวกับนโยบายต่างๆ ไม่ได้มีแค่เฉพาะชนชั้นนำที่ผูกขาดอยู่กลุ่มเดียว แต่จะประกอบด้วยกลุ่มที่มีบทบาทหลากหลายแตกต่างกันไปในแต่ละนโยบาย เนื่องจากอำนาจในการตัดสินใจจะกระจายไปตามฐานทรัพยากรที่แต่ละกลุ่มมีไม่เท่ากัน ไม่ว่าจะเป็นทรัพยากรเรื่องเงิน การจ้างงาน ความเชี่ยวชาญ ตำแหน่ง หรือสถานภาพทางสังคม และในกระบวนการกำหนดนโยบายก็จะมีกลุ่มต่างๆ ที่ขัดแย้งต่อรอง และตกลงร่วมกัน นอกจากนี้ ยังพบว่ากลุ่มต่างๆ ที่เข้ามามีส่วนร่วมนั้นจะเป็นผู้มีบทบาททางการเมืองมากกว่าทางเศรษฐกิจและสังคม และผู้นำทางการเมืองนั้นจะมีบทบาทเป็นเพียงคนกลาง (Broker) ระหว่างกลุ่มต่างๆ ที่มีความขัดแย้งกันมากกว่าจะเป็นผู้นำที่ผูกขาดอำนาจการตัดสินใจ

3. แนวคิดโครงสร้างเครือข่ายอำนาจแบบอุปถัมภ์

ระบบอุปถัมภ์เป็นแบบแผนความสัมพันธ์ที่อำนาจกระจุกตัวอยู่ที่ผู้นำ โครงสร้างอำนาจแบบอุปถัมภ์ตั้งอยู่บนเครือข่ายความสัมพันธ์แบบไม่เป็นทางการ (Face to Face) ที่มีปฏิสัมพันธ์ระหว่างบุคคลสองบุคคล (Dyadic) ที่มีการแลกเปลี่ยนกันอย่างไม่เท่าเทียมกัน (Unequal Exchange) เครือข่ายอุปถัมภ์จึงประกอบด้วยบุคคลสองประเภท คือ ผู้นำที่อาจมีชื่อเรียกต่างๆ เช่น ผู้อุปถัมภ์ ลูกพี่ เจ้านายหรือผู้ใหญ่แล้วแต่บริบท การเป็นผู้นำอุปถัมภ์จะมีฐานทรัพยากรที่สำคัญ คือ อำนาจรัฐ ตำแหน่งหน้าที่ สถานภาพทางสังคมหรือทักษะความรู้ต่างๆ ผู้นำจะต้องแสดงบทบาทที่สำคัญ คือ การให้ความคุ้มครองหรือช่วย “เคลียร์” รวมถึงให้ความก้าวหน้าแก่ผู้ตาม ดังนั้นผู้นำอุปถัมภ์อาจใช้วิธีการทั้งพระคุณ ในลักษณะของนักบุญหรือพระเดชในแบบเจ้าพ่อก็ได้ ส่วนบุคคลอีกประเภท คือ ผู้ตามซึ่งอาจจะมีชื่อเรียกต่างตามบริบทว่า ผู้ใต้อุปถัมภ์ ลูกน้อง บริวารหรือผู้น้อย ผู้ใต้อุปถัมภ์จะขาดฐานทางทรัพยากร ยกเว้นการมีแรงงานของตนเอง เพื่อการรับใช้ลูกพี่ผู้อุปถัมภ์ ดังนั้นผู้ใต้อุปถัมภ์จะต้องมีค่านิยมที่สำคัญ คือ แนวคิดเรื่องบุญคุณ การรู้จักกตัญญูหรือซื่อสัตย์จงรักภักดี

งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

จากการสำรวจองค์ความรู้ทางด้านผลการศึกษที่ตรงหรือใกล้เคียงกับหัวข้อในการวิจัยพบว่า มีเอกสารงานวิจัยดังนี้

สุชาติ จันทร์เหลือง (2543 : บทคัดย่อ) ได้วิจัยเรื่องการผลิตลำไยนอกฤดูของเกษตรกรในจังหวัดจันทบุรี สำหรับวิธีการผลิตของเกษตรกร โดยใช้วิธีการศึกษา คือ การสัมภาษณ์เจาะลึก ผลการวิจัยพบว่า เกษตรกรส่วนใหญ่ปฏิบัติตามข้อปฏิบัติในสวนลำไยในระดับปานกลาง คือ ร้อยละ 42 เลือกปลูกพันธุ์ลำไยที่เหมาะสมกับท้องถิ่นและตลาดต้องการ ร้อยละ 56 ใส่ปุ๋ยคอกและปุ๋ยเคมีตามขนาดของอายุของต้นร้อยละ 42 ควบคุมการให้น้ำและปุ๋ยตามระยะการแตกใบ ออกดอก และติดผล ร้อยละ 36 ตัดแต่งช่อดอกและผลให้มีปริมาณเหมาะสมกับต้น และร้อยละ 41 ตัดแต่งกิ่งแห้ง กิ่งฉีกขาด กิ่งเป็นโรคทันทีหลังการเก็บเกี่ยว แหล่งความรู้ที่ช่วยให้การตัดสินใจผลิตลำไยนอกฤดูส่วนใหญ่ได้จากการฝึกอบรม คือ ร้อยละ 33 ส่วนสารเคมีที่ใช้ในการเร่งการออกดอกของลำไย ร้อยละ 58 ไปตัดเสริมคลอเรต รองลงมา คือ โซเดียมคลอเรต ร้อยละ 42 แหล่งที่มาของสารเร่งดอกส่วนใหญ่จากร้านเคมีเกษตร คือ ร้อยละ 33 และร้อยละ 84 ใช้วิธีผสมน้ำราดรอบชายพุ่มเพื่อเร่งการออกดอก ความต้องการเทคโนโลยีการผลิต พบว่า เกษตรกรมีความต้องการมากที่สุดในทุกๆ ด้าน คือ ร้อยละ 58 ในด้านความก้าวหน้าทางวิชาการในเรื่องการผลิตลำไยนอกฤดู ร้อยละ 57 ในด้านข้อมูลข่าวสารด้านการผลิต การตลาด ร้อยละ 48 ในด้านการเตรียมสภาพต้นให้พร้อมเพื่อการออกดอก ร้อยละ 45 ในด้านการจัดการเพื่อเพิ่มคุณภาพผลผลิตลำไย ร้อยละ 44 ในด้านการเตรียมสภาพต้นให้พร้อมเพื่อการติดผล และร้อยละ 43 ในด้านวิทยาการหลังการเก็บเกี่ยวในด้านปัญหาและข้อเสนอแนะของเกษตรกรชาวสวนลำไย พบว่าปัญหาที่เป็นข้อจำกัด ในการตัดสินใจผลิตระดับมากที่สุด คือ ร้อยละ 44 ในเรื่องขาดแคลนน้ำ และโครงสร้างพื้นฐานด้านการชลประทาน และ ร้อยละ 30 การใช้เทคโนโลยีการผลิตและปัจจัยการผลิตที่เหมาะสม ส่วนปัญหาที่มีในระดับมากที่สุดได้แก่ ร้อยละ 35 การควบคุมปริมาณผลไม้พอดีกับความต้องการของตลาด ร้อยละ 34 ความเพียงพอของข้อมูลเพื่อตัดสินใจกำหนดการผลิต และร้อยละ 30 ความรู้เกี่ยวกับสภาพดินที่เหมาะสมกับลำไย สำหรับปัญหาที่พบในระดับปานกลาง คือ การระบาดของโรคและแมลงศัตรูลำไย

สวัสดี สมวรรณ (2547 : บทคัดย่อ) ได้วิจัยเรื่องแนวทางการผลิตและการตลาดลำไยในจังหวัดเชียงราย โดยใช้วิธีการศึกษาแบบสัมภาษณ์แบบมีโครงสร้าง ผลการวิจัยพบว่า เกษตรกรส่วนใหญ่ปลูกพันธุ์อีดอ ปริมาณร้อยละ 60 - 70 สำหรับปัญหาด้านการผลิตนั้นคือผลผลิตไม่สม่ำเสมอ และผลผลิตต่อไร่ต่ำ เนื่องจากไม่ได้มีการบำรุงรักษา ลำไยไม่ค่อยมีคุณภาพ โรคแมลงระบาด และการเก็บเกี่ยวที่ขาดหลักวิชาการ ทำให้กิ่งหักและบอบช้ำ ส่วนในด้านการตลาดที่เป็นปัญหาใหญ่คือ

เกษตรกรไม่ซื้อตรง ไม่มีวินัย โดยผสมลำไยหลายๆ เกรดในกล่องเดียวกัน ทำให้เสียราคา อีกทั้งราคาลำไยมีความแปรผันสูง ทำให้เกษตรกรไม่สามารถวางแผนที่จะขายได้

สกฤติ อีสริยานนท์ (2549 : บทคัดย่อ) เศรษฐศาสตร์การเมืองของการแลกเปลี่ยนชุมชน : กรณีศึกษาเปรียบเทียบการแลกเปลี่ยนสินค้าและบริการระหว่างชุมชน ที่ดำเนินการโดยภาครัฐและภาคประชาชน ศึกษาวิจัยครั้งนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาบริบททางด้านเศรษฐกิจและการเมืองอุดมการณ์ที่ผ่านปฏิบัติการทางวาทกรรม และกระบวนการดำเนินงานแลกเปลี่ยนสินค้าและบริการของภาครัฐและภาคประชาชน หลังวิกฤตเศรษฐกิจปี พ.ศ. 2540 วิชานันท์ฉบับนี้เป็นการศึกษาวิจัยเชิงคุณภาพ โดยอาศัยข้อมูลจากเอกสารและการสัมภาษณ์เจาะลึกเป็นหลัก ผลจากการวิจัยพบว่า บริบททางเศรษฐกิจและการเมืองที่มีผลต่อการก่อรูปแบบแลกเปลี่ยน ได้แก่ บริบทเชิงโครงสร้างคือ ภาวะวิกฤตเศรษฐกิจปี พ.ศ. 2540 และระบอบการเมืองแบบประชาธิปไตยของนายทุน ช่วงหลังวิกฤตเศรษฐกิจ ปัจจัยเชิงบริบททั้งสองส่งผลต่อการก่อรูปแบบแลกเปลี่ยนที่ดำเนินการโดยภาครัฐและภาคประชาชน ในการวิเคราะห์อุดมการณ์โดยผ่านปฏิบัติการทางวาทกรรมพบว่า ภาครัฐภายใต้อุดมการณ์พัฒนาทุนนิยมแนวทักษิณมิกส์ ได้สร้างวาทกรรม โดยอ้างเหตุผลในการแลกเปลี่ยนเพื่อแก้ไขปัญหาความยากจนในการสร้างความชอบธรรมของระบบผู้ว่าราชการจังหวัดเชิงบูรณาการ (CEO) ส่วนในกระบวนการแลกเปลี่ยนนั้นพันธมิตรระหว่างนักธุรกิจการเมืองและชนชั้นนำข้าราชการได้กำหนดกระบวนการแลกเปลี่ยนจากบนลงล่าง (Top-down Approach) จัดองค์กรในรูปแบบทางการ (Formal Organization) โดยใช้รูปแบบการแลกเปลี่ยนแบบหักบัญชี (Account Trade) แต่ผลของการแลกเปลี่ยนของภาครัฐจะมีลักษณะของไฟไหม้ฟาง ส่วนในภาคประชาชนจะใช้อุดมการณ์การพัฒนา 2 รูปแบบ คือ แนวอนาธิปไตยนิยมและแนวสหกรณ์นิยมสายวัฒนธรรมชุมชน สร้างวาทกรรมของระบบแลกเปลี่ยนผ่านกลุ่มเพื่อน-เลี้ยว-เกลอ โดยการอ้างอิงถึงการสร้างเครือข่ายชุมชนที่จะช่วยเหลือซึ่งกันและกันในสินค้าและบริการ พันธมิตรชนชั้นกลางและผู้ผลิตรายย่อยในชนบทได้กำหนดกระบวนการแลกเปลี่ยนจากล่างขึ้นบน (Bottom-up Approach) การจัดองค์กรเป็นไปในลักษณะกึ่งทางการ (Semi-formal Organization) โดยใช้รูปแบบการแลกเปลี่ยนที่หลากหลายรูปแบบ ไม่ว่าจะเป็น ของต่อของ (Barter Trade) การหักบัญชี การใช้เงินสด การแลกเปลี่ยนของกลุ่มเพื่อนเลี้ยวเกลอต้องประสบกับการชะงักงันในการดำเนินงาน เนื่องจากขาดประสิทธิภาพทางธุรกิจ ส่วนอุดมการณ์สหกรณ์นิยมของกลุ่มสัจจะสะสมทรัพย์สร้างวาทกรรมการแลกเปลี่ยน โดยต้องการลดการทุจริตของพ่อค้าคนกลางในระบบทุนนิยม พร้อมทั้งกระจายผลประโยชน์ให้กับทุกฝ่าย โดยใช้ระบบสหกรณ์ กลุ่มทางสังคมที่เป็นพันธมิตรระหว่างชนชั้นภายใต้เอกภาพของพุทธศาสนา ได้จัดกระบวนการดำเนินงานในลักษณะของการพบกันครึ่งทาง (Two-ways Approach) คือ การร่วมมือระหว่างชุมชนกับรัฐ การจัดองค์กรเป็นลักษณะไม่เป็นทางการ (Informal Organization)

รูปแบบของการแลกเปลี่ยนเป็นแบบของต่อของ ส่วนการแลกเปลี่ยนของกลุ่มนี้พบว่าไปได้เพียงครึ่งทาง ดังนั้น ภาคประชาชนทั้งสองกลุ่มจึงจำเป็นต้องรวมพลังเพื่อสร้างยุทธศาสตร์ใหม่ในการขับเคลื่อนการแลกเปลี่ยนต่อไปในอนาคต

พจนานุกรม อ่อนถาวร (2555 : บทคัดย่อ) ได้วิจัยเรื่องพัฒนาการเศรษฐกิจสับปะรดในอำเภอศรีราชา จังหวัดชลบุรี : วิเคราะห์เชิงเศรษฐศาสตร์การเมือง โดยใช้วิธีการศึกษาแบบเศรษฐศาสตร์การเมืองแนวประวัติศาสตร์ ศึกษาโดยพิจารณากระบวนการศึกษาตั้งแต่ความเป็นมาในอดีตสภาพที่เป็นอยู่ในปัจจุบันและแนวโน้มที่จะเป็นไปในอนาคต ผลการวิจัยพบว่า เศรษฐกิจสับปะรดศรีราชาได้พัฒนาไปตามสภาพปัจจัยในเรื่องการพัฒนาของเทคโนโลยีอย่างสม่ำเสมอต่อเนื่องเพื่อให้มีการปรับปรุงเทคโนโลยีใหม่ๆ ให้มีความเหมาะสมกับสภาพพื้นที่ สภาพแวดล้อม และช่วยเพิ่มผลผลิตให้เพิ่มมากขึ้น ทั้งยังมีปัจจัยในเรื่องของนโยบายภาครัฐบาลที่ต้องการพัฒนาพื้นที่และโครงสร้างพื้นฐาน เพื่อรองรับการพัฒนาการเกษตรและอุตสาหกรรมอย่างเพียงพอ โดยเฉพาะโครงสร้างพื้นฐานที่มีส่วนส่งเสริมและอำนวยความสะดวกในการประกอบกิจกรรมทางการเกษตรและอุตสาหกรรมหลักเพื่อการพัฒนาประเทศ เช่น เส้นทางคมนาคม ระบบชลประทาน เป็นต้น สับปะรดศรีราชาจึงเปลี่ยนแปลงไปจากพืชเศรษฐกิจ เพื่อการค้าเข้าสู่พืชอุตสาหกรรมและการแปรรูปโดยการริเริ่มโครงการพัฒนาอุตสาหกรรมต่างๆ ในพื้นที่ชายฝั่งทะเลภาคตะวันออกจากนโยบายของภาครัฐ เมื่อการพัฒนาอุตสาหกรรมแพร่กระจายเข้าสู่พื้นที่อำเภอศรีราชา จึงกลายเป็นเมืองเศรษฐกิจอุตสาหกรรมที่สำคัญของประเทศ ไร่สับปะรดที่เคยมีมากมายในพื้นที่จึงกลายเป็นโรงงานอุตสาหกรรมไปเกือบหมด สาเหตุของการเปลี่ยนผ่านมาจากปัจจัยที่สำคัญ คือ 1) เกิดการขยายตัวของโรงงานอุตสาหกรรม 2) ผลกระทบของโรงงานจากการแย่งชิงพื้นที่การพัฒนาอุตสาหกรรมและ 3) ภาวะขาดทุนเรื้อรังจากการปลูกสับปะรดส่งโรงงาน ปัจจัยเหล่านี้ส่งผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงจากไร่สับปะรดไปสู่นิคมอุตสาหกรรมในปัจจุบันของอำเภอศรีราชา